

'ALLE INFORMATIE MOET NAAR DE KAMER'

INTERVIEW

IN GESPREK MET
STAATSRaad
OVER FEITEN
IN DE POLITIEK

ACTUALITEIT

INDONESIË
OVER EXCUSES
EN POLITIEKE
VERANTWOORDING

PRAKTIJK

MAW
VERBANDEN
LEGGEN TUSSEN
CONCEPTEN

PRAKTIJK

GASTLES
PRATEN OVER
DE MOLUKSE
GESCHIEDENIS

Schrijf je nu in

DOCENTENDAG MAATSCHAPPIJLEER

16 juni
2022

De Docentendag Maatschappijleer is dé jaarlijkse vakconferentie voor docenten maatschappijleer, -kunde, -wetenschappen en burgerschap. Op deze dag kunnen docenten (in opleiding) inspiratie opdoen, lezingen bijwonen, workshops volgen, kennismaken van nieuwe lesmethoden en met vakgenoten ervaringen uitwisselen. De 40ste editie van de Docentendag vindt plaats op donderdag 16 juni in Den Haag.

Schrijf je in via prodemos.nl/docentendag

ProDemos

ONZEKERHEDEN

Het eindexamenseizoen is weer aangebroken met ook dit schooljaar weer drie tijdvakken, twee herkansingen en de mogelijkheid om bij het bepalen van de uitslag één niet-kernvak weg te strepen. Tegelijkertijd lijkt de samenleving

als vanouds te functioneren met volle voetbalstadions, drukke steden, lange files en grootse vakantieplannen. Twee onzekerheden liggen op de loer: de langetermijengevolgen van de oorlog in Oekraïne en een mogelijke opleving van de coronapandemie. Een voortdurende strijd in Oekraïne heeft niet alleen economische gevolgen voor Europa en de rest van de wereld. Het raakt het gevoel van veiligheid van burgers in zowel de staten die grenzen aan de Russische Federatie als (ver) daarbuiten. De komende tijd blijft de oorlog onderwerp van gesprek in de lessen maatschappijleer. Leerlingen stellen fundamentele vragen die niet eenvoudig te beantwoorden zijn. Dat geldt overigens

ook voor vragen over de coronapandemie. Dat onderwijsinstellingen bij een nieuwe uitbraak niet snel hun deuren zullen sluiten, betekent niet dat we een 'gewoon' schooljaar tegemoet gaan. Enerzijds kan de overheid maatregelen nemen zoals het verlengen van de kerstvakantie of het wederom spreiden van examens over twee tijdvakken. Anderzijds verlengde de minister voor Primair en Voortgezet Onderwijs eerder dit jaar de bestedingstermijn van het Nationaal Programma Onderwijs (NPO). Daarmee speelt het kabinet nu al in op de bestaande onzekerheden. We vinden het als samenleving lastig om met deze onzekerheden om te gaan. Toch ontkomen we er niet aan.

IVO PERTIJS
hoofredacteur

i.pertijs@maatschappijenpolitiek.nl

INHOUD

3
REDACTIONEEL

4
STAATSRaad OVER
FEITEN IN DE POLITIEK

7
COLUMN

8
COMLOTDENKEN

10
EXCUSES

12
INTERNATIONAAL RECHT

15
CONCEPT-CONTEXT II

18
INTERVIEW
IDENTITEITSVORMING

20
GASTLES
MOLUKKEN

22
MELDPUNT
LINKSE LERAREN

24
TOOLS VOOR
DE CONCEPT-CONTEXT-
BENADERING

26
LESMATERIAAL

28
RECENSIES

30
NVLM

31
COLUMN

04

08

12

20

22

Luc Verhey
(foto: Lambert de Jong)

INTERVIEW MET HOOGLERAAR STAATSRECHT LUC VERHEY

'DE FEITEN VASTSTELLEN IS BIJNA NOOIT GEMAKKELIJK'

Luc Verhey is staatsraad bij de afdeling advisering van de Raad van State en hoogleraar staatsrecht aan de Universiteit Leiden (Kirchheimerleerstoel). Eind vorig jaar verscheen zijn boek *De zoektocht naar de feiten** waarin hij schrijft over feiten, waarheden en leugens in de democratische rechtsstaat. M&P sprak met hem.

IVO PERTIJS

Mijn zoektocht begon met een verzoek om iets te schrijven over *post-truth politics*. Dat is een Engelse term die in wetenschappelijke kringen staat voor het verschijnsel dat bepaalde politici, als ik het huiselijk zeg, een loopje met de waarheid nemen. Zij doen de waarheid geweld aan om daarmee politiek te bedrijven. Daarbij wordt al snel naar Donald Trump verwezen die zijn Twitter-account mis- of gebruikte om onwaarheden te verspreiden – en niet zonder gevolgen. *Post-truth politics* werkt door op de wijze waarop het staatsrecht en ons staatsbestel functioneren. Ik schreef hierover voor de jaarlijkse staatsrechtconferentie. Daaruit vloeide dit boek voort', legt de hoogleraar uit. Maar het heeft ook te maken met zijn werk bij de Raad van State. Als staatsraad ziet Verhey samen met zijn collega's alle wetgeving langskomen. 'Bij de afdeling advisering kijken we naar de motivering van het wetsvoorstel. Wat is het probleem dat men probeert op te lossen? Is het wetsvoorstel het geëigende middel om het probleem op te lossen? Hoe wordt dat gemotiveerd? Daarvoor zijn de feiten van groot belang. Heeft men zich gebaseerd op wetenschappelijke rapporten of op geluiden uit de uitvoering? Heeft men überhaupt goed op de uitvoerbaarheid van de wet gelet? Daar is feitelijke informatie vanuit de uitvoeringsorganisaties voor nodig, maar ook vanuit de samenleving zelf. Het is belangrijk om die op een rijtje te zetten en er een goede analyse op los te laten, om vervolgens een goede wet te maken', vertelt Verhey.

In hoeverre biedt de Grondwet bescherming tegen politici en burgers die bewust onwaarheden verspreiden?

'Die bescherming is op dit moment beperkt. Anders dan in andere landen heeft onze Grondwet twee belangrijke kenmerken. Ten eerste is onze Grondwet open van karakter. Dat wil zeggen dat er veel overgelaten wordt aan de interpretatie in de praktijk. Er bestaat veel ruimte voor de wetgever, het bestuur,

de rechter en de samenleving om die Grondwet verder in te vullen. Daarnaast is er geen rechterlijke instantie die het laatste woord heeft over de interpretatie van de Grondwet. Anders dan in bijvoorbeeld Duitsland hebben we geen constitutioneel hof. In het regeerakkoord staat nu wel een passage over constitutionele toetsing. Dat zou kunnen in de vorm van een constitutioneel hof. Als we dat zouden willen is daarvoor een grondwetswijziging nodig en dat duurt lang. Het betekent dat interpretatie op dit moment moet plaatsvinden door regering en parlement. Dat is een open proces waarin de wetgever het laatste woord heeft.

In de traditionele opvatting is de Grondwet een soort slaperdijk. Dit betekent dat de Grondwet in de dagelijkse praktijk niet zo'n grote rol speelt. De Grondwet wordt pas belangrijk als het erom gaat spannen en de democratische rechtsstaat op het spel staat. De vraag is of dat nog van deze tijd is. Er wordt nu gesproken over grondwetswijzigingen die de Grondwet meer betekenis zouden kunnen geven. Het constitutioneel hof is daarvan een voorbeeld. Een ander voorstel dat in eerste instantie nu door het parlement is goedgekeurd, is het referendum. Dat zou een grote verandering van ons staatsbestel kunnen betekenen. Maar aan die vernieuwingen zitten ook nadelen. De vraag is of daarin de echte oplossing ligt. Bij de interpretatie van de Grondwet moeten we een balans zien te vinden tussen wat Kees Schuyt noemt 'de veelheid en de eenheid'. Enerzijds zijn we allemaal individuen met rechten en belangen. Daar moet bij de grondwetsinterpretatie rekening mee worden gehouden. Daarom hebben we grondrechten. Anderzijds is er het algemeen belang, de eenheid die we als samenleving vormen en de gemeenschappelijkheid die moet plaatsvinden in de besluitvorming door de overheid. Het vinden van een balans tussen eenheid en veelheid heb ik in mijn boek toegepast op het representatiebegrip. Ik heb bezwaar tegen de interpretatie van het representatiebegrip door de commissie-Remkes. De commissie ging ervan uit dat er bepaalde burgers

zijn die inhoudelijk onvoldoende vertegenwoordigd worden in het parlement. Het kiesrecht moet volgens de commissie veranderen om de stem van die individuele burger daar beter te horen. Dat veronderstelt een bepaalde keuze. Volksvertegenwoordigers zijn zo als het ware een spreekbuis van bepaalde deelbelangen, bijvoorbeeld de belangen van de ondernemers of de Limburgers. Als je het representatiebegrip zo opvat, dan bestaat het risico dat elke groep in de verkondiging van zijn eigen waarheid blijft hangen en het algemeen belang ondersneeuwt. Uiteindelijk moeten die deelbelangen tegen elkaar worden afgewogen. Volksvertegenwoordigers moeten dus niet alleen naar deelbelangen, maar ook naar het algemeen belang kijken. Je moet concessies doen en compromissen sluiten. Als elke coalitiepartij alleen maar kijkt naar de belangen van de eigen achterban, dan komt er nooit een regeerakkoord. Dat bedoel ik met het zoeken van een balans tussen eenheid en veelheid dat door Schuyt is verwoord.'

* *De zoektocht naar de feiten* verscheen in 2021 bij uitgeverij Boom juridisch.

Amsterdam, september 2021(foto: Ivo Pertijs)

Een ander probleem dat u aansnijdt is dat de feiten in het wetgevingsproces niet voldoende aandacht krijgen.

'Inderdaad. De mismatch tussen wetgeving, beleid en uitvoering heeft ermee te maken dat er in elk geval niet altijd en ook niet goed genoeg gekeken wordt naar de consequenties van een bepaald voorstel voor de uitvoering. De signalen die uit de uitvoering komen, komen onvoldoende door in het politieke proces. Soms ook worden die signalen onvoldoende serieus genomen. Als je een politiek compromis wil sluiten, dan ben je eigenlijk al blij als er een meerderheid in het parlement is. In dat geval komt het niet altijd goed uit als vanuit de uitvoering wordt gezegd dat de wet niet goed uitvoerbaar is. Het komt ook voor dat als de wet in werking is, er signalen komen dat er iets verkeerd gaat in de praktijk. Dat maakten we op een extreme manier mee tijdens de Toeslagenaffaire. Als we wetgeving zo ingewikkeld maken, zoals bij toeslagen, dan krijg je in de hele keten naar de uitvoering en de samenleving al snel problemen. Het ging overigens in dat geval niet alleen bij de wetgeving verkeerd, maar ook in de uitvoering bij de Belastingdienst, op het departement en bij de rechterlijke macht.'

Bij de Toeslagenaffaire ging het ook over de informatievoorziening richting de Kamer. Wat moet en kan er op dit punt veranderen?

'In de Toeslagenaffaire is de Kamer meermaals onjuist en onvolledig geïnformeerd. Dat mag niet gebeuren. De vraag is hoe je dit effectief kunt voorkomen. In het verkeer tussen ministeries en de Kamer moet zoveel mogelijk openheid van zaken worden gegeven, ten eerste in het wetgevingsproces in de memories van toelichting. In alle openheid moet de afweging zichtbaar worden die leidde tot het wetsvoorstel met de voors en de tegens en de afgewogen alternatieven. Met ook de adviezen erbij van de uitvoeringsorganisaties, de Raad van State en andere instanties zodat het parlement zo volledig mogelijk is geïnformeerd als het een besluit neemt. De toelichtingen schieten soms tekort. Het gebeurt regelmatig dat ze niet goed toegankelijk zijn of te uitgebreid, waardoor parlementariërs door de bomen het bos niet meer zien. Soms ook zijn toelichtingen te eenzijdig, omdat ze te zeer uitgaan van een bepaalde politieke opvatting. Dat wetgeving ook politiek is, is logisch, maar soms wordt de toelichting een soort pleitnota waarin bepaalde feiten en

tegenargumenten onbelicht blijven. Op dat punt is verbetering noodzakelijk. Dit voor wat betreft de wetgeving. Daarnaast is er de parlementaire controle. Ook als er iets verkeerd gaat in de uitvoering geldt dat alle informatie naar de Kamer moet. Soms blijkt het moeilijk om de feiten boven tafel te krijgen. De informatiehuishouding op de departementen is lang niet altijd op orde. Ook voor ambtenaren is het dan moeilijk om aan de goede informatie te komen en blijken later bepaalde gegevens toch beschikbaar, terwijl eerder was gezegd dat die er niet waren. Dat leidt tot hoog oplopende politieke discussies. Het is daarom van groot belang dat departementen hun informatiehuishouding op orde brengen. Daar wordt op dit moment aan gewerkt.'

Tegelijkertijd houden ambtenaren ministers wel eens uit de wind.

'Je wil als ambtenaar niet dat je minister in de problemen komt. Maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat een ambtenaar zijn minister steeds naar de mond moet praten of informatie op een eenzijdige manier moet voorstellen. Er wordt vaak gedacht dat dat altijd te kwader trouw gebeurt, dat ambtenaren doelbewust informatie achterhouden. Maar ik denk dat het subtieler ligt. Er sluipt soms vanuit de op zichzelf begrijpelijke wens om de minister te beschermen een soort partijdigheid in de informatievoorziening. Dit bedoel ik met de minister uit de wind houden; verondersteld wordt dat bepaalde informatie de minister in de problemen kan brengen. Maar ja, dat is natuurlijk niet de manier waarop we in een democratie het parlement van informatie moeten voorzien. Daarbij komt dat zo'n houding bijna altijd averechts werkt. Als later blijkt dat de informatie niet juist of onvolledig was, heeft de minister alsnog een groot probleem. Er is wel één uitzondering op de informatieplicht. Het parlement hoeft niet geïnformeerd te worden als dat in strijd is met het belang van de staat, zegt de Grondwet. Er zit dus een bepaalde uiterste grens aan, maar de hoofdregel is dat het parlement ruimhartig en tijdig geïnformeerd moet worden.'

Als ik het goed begrijp, ligt het dus vooral aan de cultuur?

'Ja, want die cultuur is sterk bepalend voor hoe ons staatsbestel werkt. Ik zeg het wat zwartwit, maar als er op een departement een cultuur is van de minister uit de wind houden, als dat erin sluipt, dan wordt artikel 68 van de Grondwet

op een gegeven moment niet meer op de juiste manier toegepast. Dat je zorgvuldig moet zijn in de informatievoorziening, onderschrijft iedereen. Maar hoe pas je dat toe in de dagelijkse praktijk? Het blijkt moeilijker te zijn dan je op het eerste gezicht zou denken. Op het abstracte niveau van de regelgeving is het op orde. De praktijk is weerbarstig.'

In de politieke arena baseren Kamerleden zich op verschillende feiten en waarheden. Hoe volgt u deze discussies?

'De feiten vaststellen is bijna nooit gemakkelijk. Ze liggen niet voor het oprapen. Kijk maar naar de bestrijding van de coronacrisis. We zitten soms in een situatie waarin we heel weinig weten en waarin we geleidelijk de informatie krijgen die we nodig hebben om tot besluitvorming te komen. Er is veel discussie over de feiten. Dat moet ook. Feiten kunnen verschillend worden geïnterpreteerd. Dat hoort allemaal bij een goed besluitvormingsproces. Ik denk wel dat we op onze tellen moeten passen. De feiten staan steeds meer onder druk. Het duidelijkste voorbeeld is de gang van zaken tijdens en na de laatste Amerikaanse presidentsverkiezingen. Onder invloed van de sociale media denken tientallen miljoenen Amerikanen nog steeds dat Donald Trump de verkiezingen won. Het leidde begin 2021 tot de gewelddadige bestorming van het Amerikaanse parlement. En het is nog niet voorbij. Trump heeft tot op de dag van vandaag veel invloed op de Republikeinse partij. Men is bezig met het aannemen van kieswetten zodat straks de verkiezingsuitslag op een politieke manier wordt vastgesteld. Als dat gebeurt, is de democratie ernstig in gevaar. We moeten voorkomen dat we in Nederland in zo'n situatie terechtkomen. Het is daarom van het grootste belang dat we de feiten op een integere wijze proberen vast te stellen, hoe moeilijk dat ook is. Dat kan ook in een democratie misgaan, kijk maar naar de Toeslagenaffaire. Maar de situatie kan ook structureel op een verkeerd spoor komen. Op het moment dat politici de overhand krijgen die doelbewust de waarheid geweld aandoen waardoor burgers in verwarring raken en niet meer weten wat ze moeten geloven, kunnen we ernstig in de problemen raken.' ♦

STEF

SOCIALE IMMOBILITEIT

Toen zelfs een collega van wiskunde tegen mij over *Sander en de Kloof* begon, kreeg ik het idee dat ik wel degelijk iets gemist had op televisie. Ik zag de reclames voorbijkomen en ik had voor mezelf al bedacht dat ik dit programma niet hoefde te zien. Sociale ongelijkheid na drie kabinetten-Rutte? Dat is toch geen nieuws. En dat er dan uitgerekend Sander Schimmelpenninck voor nodig is om dit aan Nederland uit te leggen. Geen wonder dat de SP alle verkiezingen op rij verliest.

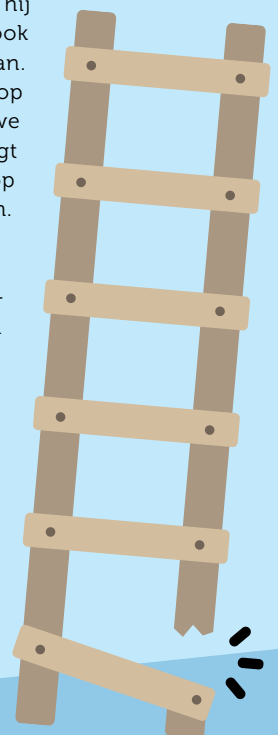
Maar door de enthousiaste reacties in mijn omgeving ben ik toch maar gaan kijken. Sander, sympathieke links-rechtse, Schimmelpenninck. Het is een van de sterren van mijn generatie, in het rijtje Arjen Lubach en Tim Hofman: succesvolle dertigers. Jong en lekker begaan met arme mensen. Want naast duurzaamheid en diversiteit is sociale ongelijkheid tegenwoordig ook een mooi maatschappelijk profiel om je verdienmodel aan op te hangen. En dat je daarnaast ook als Schimmelpenninck adverteert voor een beleggingsbank hoort er voor een freelancer nu eenmaal bij. De schoorsteen moet ook roken.

Ik kan mijn irritatie maar moeilijk onder stoelen of banken steken, zoals u merkt. Het wringt. Het is toch een beetje dat Sander Schimmelpenninck vanaf de één-na-bovenste tree aan het roepen is hoe erg het daar onderaan de maatschappelijke ladder is.

Het is ook niet zo dat Sander daar iets aan kan doen, hij is nu eenmaal rijk geboren. Het zit mijns inziens ook meer in de maakbaarheid, of juist het gebrek daaraan. Iets als de maatschappelijke ladder, alsof succes op een verticale as te meten is. Bij *Methode M* zijn we daarom ook gewoon gestopt met die ladder. Het voegt echt niks toe. Alsof je wilt meegeven dat leerlingen op het vmbo door hun opleiding al met 1 – 0 achterstaan. Lekker motiverend. Niet meer doen dus.

De maatschappelijke ladder wekt onterecht de suggestie dat hij te beklimmen valt. Als je één ding kan concluderen na het zien van de zes afleveringen *Sander en de Kloof* is het dat sociale mobiliteit enorm beperkt is in Nederland. Dus al zou die vmbo-er zijn best doen, dan nog maakt hij of zij weinig kans om van maatschappelijke positie te veranderen. Laten we ons hier in de klas ook maar heel bewust van zijn; zolang we Sander nodig hebben om dit verhaal te vertellen, gaat het hier gruwelijk mis. ♦

Stef van der Linden
(maatschappijleer.net)

Een uitgebreide versie van dit interview vindt u op de website van M&P: www.maatschappijpolitiek.nl.

HET COMLOTDENKEN MOET ZO VAAK MOGELIJK IN DE KLAS BESPROKEN WORDEN

WAT TE DOEN AAN COMLOTDENKERS 2.0?

Sinds de Coronapandemie ons leven geteisterd heeft, hebben we allemaal wel een virus-ontkenner in onze kennissenkring. Waar voorheen Nederlanders, zij het met tegenzin, deden wat de overheid oplegde, kwamen er nu een heleboel mensen in verzet. Blijkbaar is er iets nieuws aan de hand, en daar moeten we iets aan doen.

LINDA OONK

Complotdenken is van alle tijden. Ingrijpende gebeurtenissen willen we graag verklaard zien. Vroeger gingen we daarvoor te rade bij kerkelijke instanties, de huisarts of de overheid, in deze tijden zoeken we de duiding op social media. Overheid en wetenschap, ooit onze bakens, worden gewantrouwd. Het voordeel van social media is de laagdrempeligheid. Iedereen heeft heel makkelijk toegang tot allerlei soorten informatie. Maar door de enorme hoeveelheid is niet duidelijk wat er juist is en wat niet. Bovendien kan de informatie ook makkelijk gemanipuleerd worden – denk aan *deepfakes*.

Een veelgemaakte fout is onze *confirmation bias*: we zoeken bewijs voor onze redenering en negeren tegenbewijs. Dit wordt ook wel *cherry picking* genoemd. We pikken alleen die informatie eruit die past in onze theorie, en de rest laten we liggen.

In de huidige maatschappij mag iedereen denken en zeggen wat zij/hij wil, met als gevolg dat we iedereen vrij laten om zijn eigen waarheid aan te hangen. Dat is niet zo onschuldig als het lijkt. Het kan leiden tot actie, zoals oproepen tot opruiing, intimidatie en zelfs aanslagen. Dat laatste is in Nederland gelukkig nog niet voorgekomen.

TWEE SOORTEN

Er zijn twee soorten complotdenken te onderscheiden. De eerste is het klassieke complotdenken. Dat kun je nog wel zien als nuttig: het is op zoek naar de waarheid. Dit denken probeert de macht te controleren door kritisch op zoek te gaan naar informatie. Kritisch naar de macht kijken is zeer wenselijk: denk aan de Toeslagenaffaire, de positie van Omtzigt, de mondkapjesdeal en andere schandalen. Door *cherry picking* en *confirmation bias* kunnen er wel verkeerde conclusies uit getrokken worden. Om nu Mark Rutte onderdeel te laten zijn van een pedofilienetwerk samen met Marc Dutroux is zo vergezocht en zo zonder enig serieus bewijs, dat iedereen zou moeten aanvoelen dat er iets grondig misgaat.

Zo komen we uit bij het tweede soort complotdenken. Deze variant gaat uit van iets totaal anders. Aanhangers ervan leven in een omgeving waarin allerlei leugens waarheid worden. De standaard tegenreactie is om te *debunk*, als onzin te ontmaskeren. Dat heeft helaas totaal geen zin.

In het boek *Waarheidszoekers* van Cees Zweistra wordt dit goed uitgelegd.¹ Voor de moderne complotdenker gaat het niet om een bepaalde waarheid maar om zijn existentie, zijn bestaan.

Het idee dat complotdenkers *losers* zijn die de aansluiting met de moderne wereld hebben gemist, is bezijden het punt. Volgens Zweistra zijn deze complotdenkers niet dom of gek, maar kwaad-aardig. Ze keren zich af van de werkelijkheid en bouwen hun eigen wereld. Het is niet de schuld van de technologie, maar hierdoor is hun bereik wel een stuk groter. Door technologische ontwikkelingen zijn we niet alleen consument, maar ook producent: we kunnen nu ons eigen verhaal creëren. Daarnaast spelen er ook steeds meer commerciële belangen.

Vroeger ontwikkelden ideeën zich lineair: langzaam maar gestaag vorderde het inzicht. De complotdenker van nu werkt als een sprokkelaar en pakt alleen de stukjes die hem bevallen. Wie online eenmaal een complotfilmpje heeft aangeklikt, wordt vervolgens voortdurend door algoritmes achternagezeten met honderden van dat soort filmpjes. Zweistra adviseert in zijn boek om de verbinding tussen het aardse leven en het online leven te versterken. Hij noemt dit het *onlife* leven.

GROEPSGEVOEL

Het nieuwe complotdenken gaat over niets. Er is geen theorie, geen vermeend onrecht en het verschuift van *waar* naar *waar genoeg*. Het kan alleen binnen de eigen groep, waar het de groepsidentiteit verstevigt. Deze groep is te zien als een paraplu waar heel veel individuen onder schuilen; naar de corona-demonstraties in Amsterdam bijvoorbeeld kwamen allerlei verschillende Nederlanders. Dansleraar Willem Engel met zijn dreadlocks paste moeiteloos onder dezelfde paraplu als de dandy Thierry Baudet. Ook allerlei spiritueel gerichte waarheidsvinders, christenen en mannen in legerkleding waren er te vinden – individuen onder een gemeenschappelijke paraplu. Onschuldig was het niet: het meenemen van een

galg voor Hugo de Jonge of het dragen van davidsterren gaat toch wel erg ver.

RECHTSSTAAT

In onze liberale samenleving hebben we gelukkig heel veel vrijheid. Artikel 7 van de Grondwet moeten we daarom koesteren, maar we moeten ook onze rechtsstaat verdedigen. Denk aan Thierry Baudet die in een tweet beweerde dat Marokkanen twee lieve vriendinnen van hem aangevallen hadden in de trein. In werkelijkheid waren het treinconducteurs in burger. Baudet zei uiteindelijk dat het misschien niet gebeurd was, maar dat het gebeurd *had kunnen zijn*. Hij bleek niet vervolgd te kunnen worden voor zijn tweet, die te weinig concreet werd geacht om als groepsdiscriminatie te worden aangemerkt.

Toen D66-politica Sigrid Kaag thuis bedreigd werd door een man met een fakkel, was er wel een duidelijk strafbaar feit gepleegd. De man is inmiddels veroordeeld tot een half jaar cel. En onlangs werd Willem Engel opgepakt voor opruiing. Hij wordt verdacht van aanzetten

tot het plegen van strafbare feiten. Mede dankzij Norbert Dikkeboom uit Harderwijk, die eind vorig jaar een burger-initiatief begon dat resulteerde in een massa-aangifte met ruim 22.500 handtekeningen, is er volgens het Openbaar Ministerie nu voldoende reden voor de aanhouding. Laten we hopen dat het ook genoeg is voor het OM om Willem Engel het zwijgen op te leggen, al is de vrees dat dit de groep complotdenkers slechts zal sterken in hun ideeën.

Kortom, het is nog niet zo makkelijk om dit fenomeen aan te pakken. We kunnen opruiers vervolgen via het strafrecht, maar wanneer de aanwas blijft groeien is het vechten tegen de bierkaai. In onze lessen maatschappijleer moeten we dus aandacht blijven besteden aan de kwalijke praktijken en de discussie met leerlingen aangaan. Dit onderwerp wordt beslist vervolgd in verdere uitgaven van *M&P*. ♦

noot

1. Cees Zweistra, *Waarheidszoekers*, KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht, 2021.

LESTIPS

Praktische tips voor omgaan met complotdenkers in de klas vind je onder andere bij de Anne Frank Stichting en bij Ter Info. Belangrijkste conclusie: neem ze serieus en zet ze niet weg als losers of wappies. Verbinding houden en in dialoog blijven is het allerbelangrijkste.

COMPLOTTHEORIEËN PROBEREN TE DUIDEN:

Leerlingen vinden complottheorieën erg interessant. Selecteer een aantal complottheorieën (bijvoorbeeld 9/11, Pizzagate) of laat ze zelf complottheorieën opzoeken en presenteren in de klas. Belangrijkste vragen daarbij zijn waarom de theorie is ontstaan en waarop de informatie gebaseerd is. Bij MAW kun je dan ook de koppeling maken met kernconcepten als identiteit en groepsvorming, maar ook macht en gezag.

FILMMATERIAAL:

- Serie *Filemon en de complotten*
- Documentaire *Dat had je gedacht* over de werking van ons brein.
https://www.npostart.nl/dat-had-je-gedacht/23-11-2017/VPWON_1262094

KOPPELING AAN ONDERDEEL RECHTSSTAAT:

Selecteer een krantenbericht over een waarheidszoeker en bespreek of het Openbaar Ministerie dit moet aanpakken. Ook samen een rechterlijke uitspraak lezen bevordert het inzicht in de zorgvuldigheid waarmee onze rechtsstaat te werk gaat. Een voorbeeld is de uitspraak van de rechter over een vermeend satanisch-pedofiel netwerk in Bodegraven: botsende grondrechten.

<https://uitspraken.rechtspraak.nl/inziendocument?id=ECLI:NL:RBDHA:2021:6769>

MARK RUTTE BIEDT INDONESIË EXCUSES AAN NA CONCLUSIES WETENSCHAPPERS

VAN EXCESSEN NAAR EXTREEM GEWELD

Terwijl Europa weer beseft wat oorlog inhoudt, heeft premier Mark Rutte excuses aangeboden voor het 'extreme geweld' tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog (1945-1949).

Voor maatschappijleer heeft dit herziene overheidsstandpunt nauwelijks consequenties, voor de collega's geschiedenis wat meer. Wel vormen het Nederlandse zelfbeeld en het omgaan met politieke verantwoordelijkheid interessante punten. Aan leerlingen kan worden gevraagd wat de zin van dergelijke excuses is.

WOLTER BLANKERT

De term 'oorlogsmisdaden' is om onnavolgbare redenen vermeden in het vele vuisten dikke 'Rapport'* dat de reden vormt voor de excuses. Een groot aantal wetenschappers heeft er tijdens vijf jaar gedegen studie bijdragen aan geleverd, verspreid over de 4000 bladzijden van een hoofddeel en twaalf subdelen. Zo hebben ze zich ervan verzekerd dat niemand alles zal lezen. Naar goed Nederlands gebruik waren regering en parlement zelf niet bij machte een oordeel te vellen en daarom werd dat uitbesteed aan dit eminente gezelschap. Vooralsnog gelden de excuses vooral Indonesië, dat er niet om zat te springen. De zwaar bestrafte en nu hoogbejaarde Nederlandse dienstweigeraars moeten nog wat geduld betrachten.

ZELFBEELD

De conclusies van dit onderzoek krikken ons zelfbeeld niet op. Opnieuw wordt vastgesteld dat het Nederlandse leger zich destijds schuldig heeft gemaakt aan oorlogsmisdaden, helder omschreven in de Conventies van Genève en daarom

bruikbaar dan 'extreem geweld'.

Drie activiteiten, in het 'Rapport' uitvoerig gedocumenteerd, vallen eronder: het systematisch gruwelijk martelen en vermoorden van (vermeende) informanten (1), het stelsmatig standrechtelijk doden van grote aantallen burgers als represaille (2) en het afschieten van krijgsgevangenen als vanzelfsprekende praktijk (3). Dat ook de tegenpartij zich niet onbetuigd liet, vormt volgens de onderzoekers een verklarende factor, maar geen excuus. In het 'Rapport' krijgen bombardementen en overdadige beschietingen uitgebreid aandacht, maar volgens internationaal recht gelden die niet per definitie als misdadig. Daarnaast kwamen verkrachtingen op grote schaal voor, maar die werden niet van hogerhand gestimuleerd, zelfs een enkele keer bestraft. Veel Nederlandse soldaten, grotendeels dienstplichtigen, net bevrijd van het nazijuk, bedreven op grotere schaal wrede heden dan de nazi's jegens de Nederlandse bevolking, als we de planmatige moord op Joden erbuiten laten.

Bewijst dit dat 'iedereen' in staat is tot gruweldaden? Nee, martelen bij verhoren vond plaats door specialisten van de in-

lichtingendienst, die bestond uit beroepssoldaten van het koloniale leger. Het 'Rapport' schat dat hier hooguit 3.000 man bij betrokken waren, op een leger van op het hoogtepunt 150.000. De meeste gevechtstroepen waren wel betrokken bij de andere misdrijven, maar een flink deel van de militairen heeft nauwelijks deelgenomen aan de strijd. Heel wat veteranen konden later daarom oprecht beweren dat zij van excessen geen weet hadden. Over de individuele mens geeft dit 'Rapport' daarom geen uitsluitsel, maar wel over Nederland als land. Toen minister Jan Pronk later Indonesië kapittelde vanwege schending van de mensenrechten, wreef president Suharto hem de Nederlandse wandaden onder de neus. Daar had Pronk niet van terug, Nederland had geen recht van spreken. Dit was de enige keer dat Indonesië er een punt van maakte; doorgaans werd het beschouwd als een vanzelfsprekend deel van de roemvolle onafhankelijkheidsstrijd. Een schrale troost is dat het 'Rapport' ook duidelijk maakt dat Engeland (Maleisië en Kenia) en Frankrijk (Vietnam en Algerije) qua gewelddadigheid niet voor Nederland onderdeden.

POLITIEKE VERANTWOORDING

Het militair ingrijpen in Indonesië vormt het grootste echec uit de Nederlandse naoorlogse geschiedenis, met aan Nederlandse kant bijna 6.000 doden, aan Indonesische rondom 100.000.

Internationaal werd Nederland met hoon overladen. Toch kon het kabinet-Drees fluitend doorregeren. Het verraderlijke Amerika en de onbetrouwbare Indonesiërs waren de boosdoeners. Militair hadden we gewonnen volgens bijna alle media – een aperte leugen. De tussenkomst van de Verenigde Staten behoeftte Nederland juist voor een nog smadelijker afgang met een veelvoud aan doden. Vrijwel het voltallige parlement had het kabinet steeds gesteund, met uitzondering van de communisten. De Tweede Kamer had de kans op vrede in het najaar van 1946 om zeep geholpen met onzinnige eisen. Het idee dat verantwoording en bestraffing voor de hand lagen, kwam bij niemand op. Van vervolging van militairen is nooit sprake geweest, omdat die zich terecht zouden kunnen beroepen op hun meerderen en die even terecht op de politici. Kranten als *NRC* en de *Volkskrant* stonden vooraan bij het ageren tegen compromissen. Omdat alle betrokkenen boter op hun hoofd hadden, hoefde niemand verantwoording af te leggen. Het meest belastende onderzoeksverslag verdween in een schoenendoos onder het bed van de onderzoeker, waaruit het pas twintig jaar later weer opdook.

Premier Willem Drees toonde zich allesbehalve een staatsman. Met tegenzin volgde hij de haviken van zijn coalitiepartner, de Katholieke Volkspartij (KVP), die zich soms weinig aan hem gelegen lieten liggen. De KVP'er Louis Beel, de voorganger van Drees als premier, was de politicus die het meest in aanmerking kwam om verantwoordelijk te worden gesteld voor het extreme geweld, maar dat belette hem niet later weer premier te worden en vervolgens vice-voorzitter van de Raad van State en Minister van Staat. Drees is bij de herziening van de historische Canon van Nederland onlangs vervangen door Marga Klompé (indiener van de Bijstandswet),

* ONAFHANKELIJKHEID, DEKOLONISATIE, GEWELD EN OORLOG IN INDONESIË, 1945-1949, door Gert Oostindie en vele anderen, *Samenvattend deel (OVER DE GRENS)* en twaalf subdelen. Amsterdam University Press, 2022.

mogelijk vanwege zijn dubieuze rol in deze kwestie. Als kamerlid voor de KVP stemde Klompé echter voor de tweede politieke actie, die tot het meest extreme geweld zou leiden. Vrij van zonden was niemand.

MYTHE

Het 'Rapport' biedt een overvloed aan uitstekende informatie op detailniveau, maar versterkt de mythe dat nu voor het eerst de wandaden uit de doofpot worden opgevoerd. In werkelijkheid kon in 1950 elke Nederlander op de hoogte zijn. Het communistische dagblad *De Waarheid* had er regelmatig over bericht, naar oplage destijds de tweede krant van Nederland. Ook *De Groene Amsterdammer*, destijds het belangrijkste opinieweekblad met een oplage van 40.000, had zich niet onbetuigd gelaten. In 1949 verscheen hierin een uitgebreide brief van een officier die op indringende wijze bovengenoemde oorlogsmisdaden beschreef. Hij stelt dat die steeds van hogerhand werden bevolen en dat hij de dag vreesde dat hij zo'n opdracht zou krijgen, waarbij hij de vergelijking met de

nazi's maakte. Dit stuk werd fel aangevallen door de andere media en kreeg daardoor brede bekendheid, waarop debatten in Tweede en Eerste Kamer volgden. 'Progressief Nederland' twijfelde er geen moment aan, anderen sloten liever hun ogen. Het ging om niet willen weten, om 'Wir haben es nicht gewusst'. Deze brede bekendheid met de feiten, die nog vergroot werd door de terugkomst van de dienstplichtigen, wordt wegge-moffeld in het 'Rapport'. Het stuk in *De Groene* wordt slechts terloops genoemd, terwijl deze vier pagina's uit 1949 een adequate samenvatting opleveren van de 4000 bladzijden uit 2022. De auteurs daarvan illustreren het 'niet weten' met het ontbreken van publicaties over de materie tot 1969. Maar de eerste studie over de Jodenvervolgung in Nederland verscheen ook pas in 1965 en die over de bezetting nog later.

JOOP HUETING

In 1969 spoelde de tweede golf van openheid over het land. De voorheen dienstplichtige militair Joop Hueting deed in drie tv-uitzendingen een boekje open, waarbij herhaaldelijk de term 'oorlogsmisdaden' viel. Met 3 miljoen kijkers kon de hele Nederlandse bevolking nu op de hoogte zijn. Kon, maar wilde niet. Er volgden bedreigingen door woedende veteranen, maar ook bijval uit dezelfde groep. In de jaren erna verschenen getuigenissen waarin Hueting's ervaringen werden bevestigd, naast een (taai) wetenschappelijke studie. Veel aandacht kregen die niet. De regering liet de zaak weer onderzoeken en dat leidde tot een nu wel openbaar verslag, de 'Excessennota', vooral gebaseerd op het eerdere onderzoek uit de schoenendoos. Met de conclusie dat er veel 'excessen' hadden plaatsgevonden, maar dat het uitzonderingen bleven. Alsof voor uitzonderingen geen ministeriële verantwoordelijkheid zou gelden. Zonder enige moeite viel er ook in te lezen dat die uitzonderingen de regel bevestigden. Hierdoor kon de tweedeling in de publieke opinie blijven bestaan: stelselmatige oorlogsmisdaden van hogerhand getolereerd contra betreurenswaardige uitzonderingen. Het 'Rapport' geeft na ruim 70 jaar uitsluitel. ♦

JURISTEN OVER DE OORLOG IN OEKRAÏNE

'INTERNATIONAAL RECHT PROBEERT STRAFFELOOSHEID TEGEN TE GAAN'

Sinds de uitbraak van de Oekraïne-oorlog gaat het vrijwel dagelijks over het internationale recht. In de klas stellen leerlingen hier vragen over. Hoe leg je deze complexe juridische vraagstukken uit? M&P legde twee experts van de Universiteit van Amsterdam enkele vragen voor.

IVO PERTIJS

Zowel Oekraïne, de Europese Unie als Rusland beroepen zich op het internationale recht. Beide landen menen dat ze het recht aan hun zijde hebben. Hoe leg je dit uit aan leerlingen? 'Het internationaal recht is net zoals het Nederlands recht een set van regels en procedures waar iedereen zich aan moet houden. En net als in Nederland kan iemand die het recht overtreedt net doen alsof het wel de regels volgt: ontkennen dat ze het hebben gedaan, beargumenteren waarom het niet zou kwalificeren als een schending van het recht, of claimen dat ze gerechtvaardigd waren om te doen wat ze deden, bijvoorbeeld om iemand te helpen', stelt Marieke de Hoon. Volgens de universitair docent Internationaal Strafrecht (Universiteit van Amsterdam) betekent dat niet dat het ook klopt wat iemand beweert. De Hoon: 'En in dit geval klopt er weinig van wat Rusland beweert. Het was niet waar dat zij werden aangevallen door Oekraïne en buitenlandse strijdkrachten en daarom het recht op zelfverdediging hadden. Het was ook niet waar dat Oekraïne een genocide pleegde op de Russisch-sprekenden in Oekraïne. En al was dat zo geweest, wat het niet was, dan nog was dit niet een legitimatie geweest voor de invasie, wat Poetin wel beweerde. Dus alle partijen beroepen zich wel op hetzelfde internationale recht, maar niet alle partijen doen dat in dit geval te goeder trouw.'

Daarom is het volgens haar belangrijk dat zaken voor de rechter worden gebracht, zodat die het kan rechtzetten. De Hoon: 'Een voorbeeld daarvan is dat Oekraïne naar het Internationaal Gerechtshof is gestapt. Deze zaak gaat jarenlang duren. Maar het Internationaal Gerechtshof kon binnen een ruime week alvast, in de voorfase van deze langere procedure, een eerste voorlopige uitspraak doen in een soort kort gedingprocedure over de kwestie. En het oordeelde dat er geen genocide plaatsvond in Oekraïne en dat Rusland zijn invasie moet stoppen.'

INTERNATIONAAL STRAFHOF

Inmiddels is het Internationaal Strafhof een onderzoek gestart naar oorlogsmisdaden in Oekraïne. Rusland en Oekraïne zijn geen van beide lid van het Internationaal Strafhof. Dit betekent niet dat het hof geen onderzoek mag verrichten. De Hoon: 'Oekraïne heeft al eerder het Internationaal Strafhof uitgenodigd om rechtsmacht (ook wel jurisdictie genoemd) uit te oefenen via een verklaring waardoor het Internationaal Strafhof het voorlopige onderzoek mocht starten, een soort tussenvorm voordat ze echt lidstaat worden. Normaal gesproken moet dan eerst nog de *Pre Trial Chamber* van het Internationaal Strafhof het openen van een opsporingsonderzoek goedkeuren omdat Oekraïne nog steeds geen lidstaat is. Daarom riep de hoofdaanklager net na het begin van de invasie de lidstaten op om de situatie ook nog eens te verwijzen, want dan mag de Hoofdaanklager het onderzoek direct openen, zonder nog via de *Pre Trial Chamber* te moeten, wat weer een paar maanden langer duurt.' Volgens de docent Internationaal Strafrecht maakt het nu niet meer uit voor de bevinding van oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid dat Rusland en Oekraïne geen lidstaat zijn. 'Het Internationaal Strafhof heeft

rechtsmacht over al deze misdaden die op Oekraïens grondgebied worden gepleegd, ongeacht nationaliteit. En kan zelfs staats-hoofden zoals Poetin vervolgen. Maar het Internationaal Strafhof kan geen zaken bij verstek behandelen: de persoon die wordt vervolgd moet wel eerst gearresteerd worden', benadrukt De Hoon. Het Internationaal Strafhof verricht onderzoek naar alle misdrijven die onder de rechtsmacht van het Internationaal Strafhof vallen, ongeacht door wie ze worden gepleegd. 'Dus ook als Oekraïense soldaten oorlogsmisdaden plegen, kunnen die onderwerp worden van onderzoek. Hierbij is belangrijk op te merken dat het Internationaal Strafhof een hof van *last resort* is: het kan alleen maar vervolgen als staten zelf nalaten onderzoek in te stellen

'HET INTERNATIONAAL RECHT IS NET ZOALS HET NEDERLANDS RECHT EEN SET VAN REGELS EN PROCEDURES WAAR IEDEREEN ZICH AAN MOET HOUDEN'

en – waar nodig – te vervolgen. De reactie van Oekraïne op de mogelijke schendingen van de rechten van krijgsgevangenen was dus correct: ze zeiden dat als deze beelden niet gefabriceerd zijn, wat niet uit te sluiten is in deze informatieoorlog, het oorlogsmisdaden zijn en dat zij hiernaar onderzoek zullen instellen', zegt De Hoon. Volgens de juriste gaat het internationaal recht erom dat staten zelf hun recht handhaven. 'Individuen die misdaden plegen zijn er overal. De bedoeling is dat de staat daartegen optreedt. Als dat gebeurt, werkt het recht. Als dat niet zo is, is er straffeloosheid. Internationaal recht probeert die straffeloosheid tegen te gaan. En rechtbanken te creëren die de verantwoordelijke staat aansprakelijk kunnen stellen. De personen die de misdaden begaan kunnen dan alsnog vervolgd worden, maar dan internationaal, bijvoorbeeld bij het Internationaal Strafhof', vertelt De Hoon.

RAAD VAN EUROPA

In de Oekraïne-oorlog ging het al vrij vroeg over de rol van de Raad van Europa. Bij aanvang van de oorlog waren zowel Rusland als Oekraïne lid van de Raad van Europa. Aan het begin van de oorlog schorste de Raad van Europa Rusland. 'Schorsing van een lidstaat door de Raad van Europa raakt niet het lid-zijn van de Raad van Europa of het partij-zijn bij het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM). Procedures voor het Hof kunnen in dat geval dus doorgang vinden. Wellicht was dit een belangrijke reden voor de Raad van Europa om Rusland er niet uit te zetten, terwijl dat onder het Statuut van de Raad van Europa wel had gekund in deze omstandigheden. De schorsing heeft vooral gevolgen voor deelname in de *Parlementaire Vergadering* en het *Comité van Ministers*. Na de inval in de Krim in 2014 is Ruslands

stemrecht in de Parlementaire Vergadering ook voor ongeveer vijf jaar ingetrokken geweest. Dit was dus minder vergaand dan de schorsing in 2022', legt universitair hoofddocent internationaal recht Kiki Brölmann van de Universiteit van Amsterdam uit. Op 10 maart trad Rusland uit de Raad van Europa. Brölmann: 'Een staat die geen lid is van de Raad van Europa kan geen partij zijn bij het EVRM, maar lopende zaken blijven wel binnen de jurisdictie vallen. Verder kan opzeggen pas per eind kalenderjaar, of, mocht EVRM apart worden opgezegd, met een termijn van zes maanden. Er wordt ook wel gezegd dat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg rechtsmacht blijft houden over Rusland ten aanzien van de schendingen die plaatsvinden in de periode dat Rusland formeel nog gebonden is aan het EVRM, zelfs als de zaak pas jaren later bij het hof aanhangig wordt gemaakt, maar dat is niet een algemeen gedeelde opvatting.'

SANCTIES

Intussen zetten staten over en weer sancties in om elkaar te treffen. Brölmann: 'Het woord 'sanctie' wordt in de spreektaal gebruikt voor een keur aan bestraffende handelingen die gericht zijn tegen een staat, en soms tegen vertegenwoordigers van een staat. In de meest strikte (juridische) zin zijn sancties dwangmaatregelen *opgelegd* door een orgaan, zoals de VN Veiligheidsraad, met het gezag om vast te stellen dat er een schending van het internationaal recht heeft plaatsgevonden. In het geval van de oorlog in Oekraïne zijn dergelijke maatregelen echter niet aan de orde, omdat Rusland als permanent lid van de Veiligheidsraad over een besluit tot dwangmaatregelen een veto zou uitspreken. In de context van de Oekraïne-oorlog gaat het dan ook met name om

Protest Amnesty International, Brussel, maart 2022
(foto: Ivo Pertijs)

niet-militaire maatregelen, in EU jargon: restrictieve maatregelen, die staten nemen tegen een andere staat om die laatste tot ander gedrag te brengen. Deze maatregelen behelzen veelal handelingen die weliswaar verstorend zijn en schade toebrengen, maar niet per se onrechtmatig zijn', stelt Brölmann. Als voorbeelden hiervan noemt de universitair hoofddocent dat een staat de internationale doorstroom van goederen vanaf het eigen grondgebied blokkeert of dat een staat bedrijven onder zijn jurisdictie verplicht te stoppen met import van goederen uit een bepaalde andere staat. Brölmann: 'Een staat kan deze maatregelen nemen, omdat de uitvoering ervan plaatsvindt op het eigen grondgebied, waar de staat exclusieve rechtsmacht heeft. Dat is de grondslag.' Volgens de juriste zijn de maatregelen van Europese staten veelal gecoördineerd in EU-verband. 'De EU stelt deze 'restrictieve maatregelen' verplicht voor alle lidstaten. Daarmee wordt binnen de Europese regio een additionele rechtsgrondslag gecreëerd. Zie bijvoorbeeld artikel 215 van het Verdrag inzake de Werking van de EU', zegt Brölmann. Het bevriezen van tegoeden van individuen ligt volgens haar juridisch iets ingewikkelder, omdat het een inbreuk op het recht op eigendom betekent. 'Maar in geval van een verdenking van ernstige strafbare feiten of internationaal-strafrechtelijke overtredingen is het aanvaarde praktijk', benadrukt Brölmann. Ze stelt dat het niet kansrijk is om naar een internationale rechter te stappen om 'restrictieve maatregelen' of 'economische sancties' aan te vechten. Brölmann: 'Om te beginnen zijn die dus veelal niet onrechtmatig. Voor de maatregelen waarbij tegoeden worden bevroren, bestaan in het EU-systeem wel een aantal procedurele rechten, bijvoorbeeld om informatie in te zien en eventueel te rectificeren.'

ONAFHANKELIJKHEID

Medio april is nog onduidelijk of de Volksrepubliek Donetsk en de Volksrepubliek Loegansk hetzelfde pad als de Krim willen bewandelen. Marieke de Hoon stelt dat 'de Krim' als zodanig niet onafhankelijk is, maar door Rusland is bezet. 'Het was geen rechtsgeldig referendum en het is onmogelijk vast te stellen wat de invloed was van Rusland in dat besluit. Om die reden is het in internationaal recht dan ook verboden om de onafhankelijkheid van het deel van het grondgebied van een andere staat te bewerkstelligen met geweld of dreiging van geweld door een andere staat; en alleen de aanwezigheid van militairen is dan al voldoende. Ook al wilde de bevolking van de Krim in meerderheid onafhankelijk worden, dan kan een deel van een land zich nog niet zomaar eenzijdig afscheiden. Onafhankelijkheid en afscheiding is een heel ingewikkeld leerstuk in internationaal recht. Na de

oprichting van de Verenigde Naties zijn er regels gekomen zodat staten niet meer agressie mogen gebruiken om delen van andere staten af te pakken, ook niet via de truc van 'onafhankelijkheid' zoals Rusland probeerde bij de Krim. Er zijn uitzonderingen: als het deelgebied en het land waarvan ze zich afscheiden het met elkaar eens worden, in de context van kolonialisme of andere buitenlandse overheersing, en mogelijk als het interne zelfbeschikkingsrecht van een volk en de mensenrechten zodanig worden geschonden dat er geen uitweg meer is. Of deze laatste vorm – dat het zodanig schenden van de mensenrechten van een volk tot een recht op afscheiding leidt – bestaat, is niet geheel duidelijk in het internationaal recht, en ook niet wanneer er dan sprake van is: hoe ernstig de schendingen moeten zijn. Maar die lat ligt in ieder geval heel hoog. Het is wel duidelijk dat dit sowieso niet van toepassing was op de Krim, dus die onafhankelijkheid gaat hoe dan ook niet op, naast dus dat Rusland betrokken was en het daarom niet rechtsgeldig is', concludeert De Hoon. 'Daarom is het verboden voor andere landen de Krim te erkennen als onafhankelijk of onderdeel van Rusland. Mogelijk voldeed de situatie van Kosovo wel aan de vereisten, onder meer omdat die bevolking werd onderdrukt en slachtoffer was van ernstige misdrijven en etnische zuiveringen. Dit beargumenteerden veel landen, waaronder ook Nederland, die daarom Kosovo wel erkennen als onafhankelijk land. Er is geen duidelijke, definitieve uitspraak hierover geweest van het Internationaal Gerechtshof, behalve dan dat het de conclusie trok dat er geen regel van internationaal recht van toepassing was die het Kosovo verbood om zich onafhankelijk te verklaren.' Er is volgens de juriste weinig aan te doen dat Rusland de onafhankelijkheid van de Krim wel erkent. De Hoon: 'Maar dat heeft geen internationaalrechtelijke betekenis. Datzelfde geldt voor de Volksrepubliek Donetsk en de Volksrepubliek Loegansk. Rusland zit daar militair en dus is sprake van inmenging en daarmee is elke afscheiding in strijd met het internationaal recht. Bedenk hier dus het verschil met Catalonië. Daar is geen steun van buitenaf. Catalonië heeft net als de Volksrepubliek Donetsk, de Volksrepubliek Loegansk en de Krim niet per se een recht om zich af te scheiden. Maar, in tegenstelling tot waar landen met geweld die afscheiding proberen te bewerkstelligen, is het voor Catalonië ook niet verboden. Maar dan moeten ze het eerst nog voor elkaar krijgen: fysiek, om zich af te scheiden, en diplomatiek, zodat andere landen ze erkennen. Dat is voornamelijk geen van beide gelukt. Andere landen hebben er geen behoefte aan dit conflict met Spanje aan te gaan ten behoeve van Catalonië. Daarom zie ik ook die onafhankelijkheid nog niet snel lukken. Maar voor de Catalanen is het dus internationaalrechtelijk niet per se verboden om zich te proberen af te scheiden (maar ook niet expliciet toegestaan), juist omdat er geen sprake is van een buitenlandse strijdkracht die het probeert af te dwingen. Dat is in het geval van de Krim, Donetsk en Loegansk dus anders. Internationaal recht verbiedt Rusland deze gebieden te erkennen als onafhankelijke staten en er militair aanwezig te zijn, en kwalificeert de Russische acties dan ook als agressie en illegale bezetting.' ♦

INS EN OUTS VAN DE CONCEPT-CONTEXTBENADERING II

VERBANDEN LEGGEN TUSSEN CONCEPTEN

In nummer 2 van *Maatschappij & Politiek* bespraken de auteurs in hun artikel over de concept-contextbenadering een eerste didactische stap waarmee leerlingen concepten in de vingers kunnen krijgen. Conceptuele vragen over een vertrouwde context activeren leerlingen om zich te verdiepen in wat een concept als *sociale ongelijkheid* betekent. In dit tweede artikel komt de volgende uitdaging aan bod: hoe leer je leerlingen verbanden te leggen tussen concepten? Als leerlingen hiermee concepten leren schematiseren, verankeren ze deze kenniselementen in het langetermijngeheugen en blijven ze beter opgeslagen¹.

ROB VAN DEN BOORN & LIEKE MEIJS

Voor het nieuwe examenprogramma werd niet alleen de concept-context-benadering als uitgangspunt gekozen maar ook de ambitie van een beheersingsniveau van hogere denkvaardigheden. In de havo-syllabus (p.84) wordt gesproken over lagere denkvaardigheden in termen van *reproductie* en over hogere denkvaardigheden in termen van *productie*. De beheersingsniveaus in de gereviseerde taxonomie van Bloom volgens Anderson & Krathwohl zijn in handelingswerkwoorden vertaald, maar deze geven niet scherp weer wat er verwacht wordt van de leerlingen. We sluiten als vertrekpunt voor dit artikel aan bij het onderscheid van Van Velzen (2012): zij spreekt van een denkvaardigheid als leerlingen al begrepen informatie *bewerken* tot nieuwe informatie.

In ons eerste artikel hielden we een pleidooi om leerlingen actief aan het denken te zetten bij de eerste stap om tot conceptuele kennis en inzicht te komen over *sociale ongelijkheid*. Nu willen we ook bij de vervolgstap een beroep doen op een denkvaardigheid, waarbij leerlingen hun inzicht gaan verbreden door op zoek te gaan naar het verband tussen meerdere concepten. Hierbij een voorbeeld van een dergelijke opdracht voor havo over sociale ongelijkheid. Gebruik het artikel op de volgende pagina (ingekorte versie).

WAAR JE WIEG STAAT BEPAALT JE WERKZEKERHEID

Dertigers die zijn geboren in de grote steden of het hoge Noorden van ouders met de laagste inkomens hebben minder kans op een vast contract. Dat blijkt uit onderzoek van de Erasmus School of Economics.

MARIEKE DE RUITER

Onderzoekers analyseerden de CBS-data van bijna een miljoen werkende dertigers, geboren tussen 1982 en 1987, en zagen een sterke relatie tussen de omstandigheden waarin zij opgroeiden en de werkzekerheid die zij nu hebben. Uit de cijfers die donderdag zijn gepubliceerd, blijkt dat dertigers van ouders met de laagste inkomens de helft meer kans hebben op een flexibel contract dan die van de rijkste ouders. Gecorrigeerd voor het inkomen is voor werkenden met een migratieachtergrond die kans een derde tot de helft hoger.

Ook de plek in Nederland waar kinderen zijn geboren, lijkt van invloed. Wie door de ooievaar werd gedropt in een relatief arm gezin in Brabant, Zeeland, de Achterhoek of de bible belt had geluk: ongeveer twee derde van de werkenden is het toch gelukt een vast contract te bemachtigen. Heel anders is dat voor dertigers uit dezelfde inkomensgroep die in de grote steden, het Noord-Oosten of Flevoland zijn geboren. Daar kreeg tot 45 procent een flexcontract. Het landelijk gemiddelde is voor deze groep 34 procent.

FLEX EN VAST

De toenemende kloof tussen vaste en flexibele krachten op de arbeidsmarkt is beleidsmakers al jaren een doorn in het oog. Die eerste krimpende meerderheid heeft veel meer rechten en zekerheden dan de tweede groeiende minderheid. Het kabinet belooft daar deze regeerperiode iets aan doen.

Hoogleraar arbeidsmarkt Ton Wilthagen ziet bevestigd 'wat we al wisten en dachten te weten'. (...) 'Wat we nog niet wisten, is dat waar je wieg staat zo lang doorwerkt', vervolgt de hoogleraar. 'Tot op de leeftijd waarop mensen doorgaans gaan nadenken over hun huis, partner en kinderen.' Dat leidt er niet alleen toe dat zij die keuzes uitstellen, maar ook dat de kans groot is dat hun uitgangspositie die van de volgende generatie bepaalt.

Een belangrijke interventie zou volgens Wilthagen het verhogen van het minimumloon en uitkeringen zijn. Daarnaast zou het kabinet de handschoen moeten oppakken om de kloof tussen flex en vast te dichten. Wat dat betreft zou de krapte de wal kunnen zijn die het schip doet keren.

M.m.v. Serena Frijters | de Volkskrant 24 maart 2022²

VRAAG 1:

Leg uit of je het eens bent met de stelling dat 'de conclusie van bovenstaand onderzoek is dat er sprake is van sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt'.

VRAAG 2:

De onderzoekers zochten verklaringen voor de ontstane situatie. Kies een ander kernconcept dat volgens jou verklaart hoe sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt ontstaat. Leg uit hoe dit concept hierbij een rol speelt.

Voor leerlingen is het leereffect groter als ze zicht krijgen op de onderdelen die in een antwoord moeten voorkomen, zoals ook in het eindexamen. Iedere leerling kan eerst zelf een antwoord uitschrijven en dit na laten kijken door een medeleerling met behulp van onderstaand beoordelingsmodel.

IN DE ANTWOORDEN MOETEN DE VOLGENDE ONDERDELEN VOORKOMEN:

VRAAG 1:

Elementen uit de omschrijving van sociale ongelijkheid

Uit de uitkomst van het onderzoek blijkt dat er sprake van is sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt omdat verschillen tussen groepen mensen:

- in omstandigheden waarin ze opgroeien, in inkomens van ouders en plaatsen binnen Nederland waar zij opgroeien
- consequenties hebben voor hun werkzekerheid en
- leiden tot een ongelijke verdeling van vaste contracten op de arbeidsmarkt (hooggewaardeerde zaken).

VRAAG 2:

Het kernconcept socialisatie verklaart het ontstaan van de sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt.

- In het socialisatieproces van opvoeding, opleiding en omgang met anderen vindt overdracht plaats van de cultuur, ook van cultuurelementen die relevant zijn voor het verwerven van een positie op de arbeidsmarkt.
- Socialisatieprocessen verschillen, met als gevolg dat de ene groep meer sociaal, cultureel en economisch kapitaal meekrijgt en
- daardoor een betere positie verwerft op de arbeidsmarkt (vaste contracten).

Door een tweede kernconcept aan deze opdracht toe te voegen, gaan leerlingen op zoek naar verbanden tussen de kernconcepten socialisatie en sociale ongelijkheid. Dit levert het voordeel op dat ze ook verbanden zien tussen de hoofdconcepten Verhouding en Vorming.

In het oude thematische examenprogramma van maatschappijwetenschappen leerden leerlingen concepten per thema en koppelden deze conceptuele kennis automatisch aan de thematische kennis (socialisatie werd aangeleerd bij het thema Multiculturele samenleving). Nu wordt van hen verwacht dat ze het concept socialisatie op iedere nieuwe context kunnen toepassen. In dit voorbeeld dus op het verschil in het al dan niet verkrijgen van een vast contract op de arbeidsmarkt.

Een tweede voordeel van het zoeken van verbanden tussen concepten wordt beschreven in het artikel *Vier ontwerpprincipes voor het leren van historische begrippen door leerlingen* van Wouter Smets. "Om kennis duurzaam te verwerven, moet deze als een schema verankerd worden in het langetermijngeheugen. Wanneer we zaken in het werkgeheugen kunnen begrijpen, dan wil dat nog niet automatisch zeggen dat we ze ook voor de lange termijn verankeren in ons geheugen". Leerlingen kunnen een concept dus in de klas begrepen hebben, zonder dat ze het ook duurzaam hebben geleerd. "Daarom is het nodig dat dit inzicht in het langetermijngeheugen 'opgeborgen' wordt. Dit verankeren gebeurt wanneer in de hersenen schema's ontstaan van kenniselementen waartussen een verband bestaat."

NIET TERUGVALLEN OP REPRODUCTIE

In de pilotperiode werd een denkvaardigheidsopdracht vooral gezien als een grote analyseopdracht waarbij een leerling zelfstandig een maatschappelijk vraagstuk ging analyseren met inzet van conceptuele kennis. In de gewone lessen kregen leerlingen veelal nog reproductieve opdrachten. Enerzijds omdat docenten gewend waren 'eenvoudig' te beginnen met vragen naar definities en kenmerken. Anderzijds omdat de expertise ontbrak hoe deze reproductieve opdrachten om te zetten in een productieve versie. Inmiddels zijn we tien jaar verder en zijn er veel publicaties verschenen, onder andere vanuit het Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, over denkvaardigheden bij het redeneren over maatschappelijke verschijnselen. Daar maken wij bij het schrijven van deze artikelenreeks gebruik van.

Maar voor de docent in de klas zoeken we een soort check om bij een les na te gaan hoeveel lesactiviteiten gericht zijn op denkvaardigheden. We kwamen tot drie criteria:

1. Leerlingen moeten bij de opdracht "al begrepen informatie bewerken tot nieuwe informatie"³.
2. Leerlingen moeten gebruik maken van wetenschappelijke kennis en inzichten door inzet van de *verworven vaktaal*. Het antwoordmodel laat zien hoe de vaktaal gebruikt moet worden bij de formulering van het antwoord.
3. Leerlingen moeten bij de opdracht de *transfer*⁴ kunnen maken naar een nieuwe context. Leerlingen moeten kunnen abstraheren. Dat betekent dat ze de algemene kenmerken van een concept, die ze in een bepaalde context hebben aangeleerd, moeten kunnen toepassen in een nieuwe context. In de opdracht moeten ze het kernconcept sociale ongelijkheid dat aangeleerd werd in de havo-context Maatschappelijke verschillen nu toepassen op de arbeidsmarkt. En bij de oorzaken van sociale ongelijkheid waarbij ze de begrippen positietoewijzing en positieverwerving leerden, leggen ze nu de link met socialisatie. ♦

Noten

1. *Vier ontwerpprincipes voor het leren van historische begrippen door leerlingen* door Wouter Smets. Digitaal tijdschrift *Dimensies*, nummer 4 2022
<https://dimensies.nu/wp-content/uploads/2022/02/dimensies4-art2-feb2022.pdf>
2. Een uitgebreidere versie van dit artikel staat op de website van *Maatschappij & Politiek*, met ook een vwo-opdracht.
3. Van Velzen (2012), *Beter leren denken*
4. Hemker en Waltman (2018), *Beoordelen van conceptgebruik in een nieuwe context*

Rob van den Boorn is voormalig vakdidacticus aan Fontys Hogeschool Tilburg en Radboud Docentenacademie Nijmegen. Lieke Meijs is voormalig projectleider pilot Maatschappijwetenschappen bij SLO Enschede en vakdidacticus Radboud Docenten Academie Nijmegen, alsook voormalig redactielid van M&P.

LITERATUUR

- *Beter leren denken*. Joke van Velzen, Garant, 2012.
- *Handboek vakdidactiek maatschappijleer*, Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, Rob van den Boorn (red.), Pro Demos, 2021.
- *Toetsen van denkvaardigheden en conceptuele kennis bij Maatschappijwetenschappen*, Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, Carla van Boxtel e.a., 2017
- *Toekomstgericht onderwijs in de maatschappijvakken*, Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, Tine Bénéker (red.), 2018.
- *Beoordelen van conceptgebruik in een nieuwe context*, Anne Hemker en Michiel Waltman, *Examens*, nr 1 februari 2018
- *Vier ontwerpprincipes voor het leren van historische begrippen door leerlingen*, Wouter Smets¹, *Dimensies* nr 4, februari 2022
- *Sociaal wetenschappelijk redeneren bij maatschappijwetenschappen*, Landelijk Expertisecentrum Mens- en Maatschappijvakken, Thomas Klijnstra e.a., 2022, inclusief Kennisclip *Leren van concepten*: <https://www.expertisecentrum-maatschappijwetenschappen.nl/redeneren/kennisclips/>

DE TOEKOMST ALS KOMPAS VOOR IDENTITEITSONTWIKKELING

SPEELRUIMTE VOOR IDENTITEIT

“Dit boek laat overtuigend zien hoe belangrijk verbindingskracht van jeugdprofessionals is voor een samenleving die humaan en vreedzaam wil zijn, en die identiteitsvorming niet als een probleem maar als een pedagogische kerntaak ziet”, aldus de ons bekende pedagoog Micha de Winter. Deze uitspraak deed hij over het net verschenen boek *Speelruimte voor identiteit*. In dit artikel een gesprek met de auteurs: Stijn Sieckelinck en Femke Kaulingfreks.

KOEN DOGTEROM

In hoeverre kunnen we vanuit een pedagogisch perspectief ontwikkelingen van radicalisering en extremisme voorkomen? Deze vraag van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport kwam bij Sieckelinck en Kaulingfreks terecht. Zij deden onderzoek naar een mogelijk antwoord en schreven daar het boek *Speelruimte voor identiteit* over.

Radicalisering en extremisme. Concepten waar ‘jeugdprofessionals’ zoals docenten soms mee geconfronteerd worden. Niet alleen doordat deze concepten raken aan inhoudelijke onderwerpen die besproken worden bij maatschappijleer, maar ook omdat de samenleving verwacht van docenten dat zij tijdig radicaal en extreem gedrag constateren bij leerlingen en er adequaat op reageren. Maar hoe doe je dat eigenlijk?

MACRO-ONTWIKKELINGEN EN IDENTITEITSVORMING

De auteurs stellen dat de manier waarop wordt omgegaan met ontwikkelingen op macroniveau een grote impact kan hebben op de manier waarop jongeren zich positioneren in de samenleving. Denk dan bijvoorbeeld aan polarisatie, kansenongelijkheid of de gevolgen van de Coronacrisis. Groepen in de samenleving lijken scherper tegenover elkaar te staan. Sieckelinck: “Een actueel voorbeeld is de oorlog in Oekraïne. Ik merk heel duidelijk dat bij jongeren het gevoel leeft dat er met twee maten wordt

gemeten. Waarom wel alle aandacht voor dit specifieke conflict terwijl er een stuk minder belangstelling is voor bepaalde conflicten elders in de wereld? Is het eerlijk dat Oekraïense vluchtelingen een andere behandeling krijgen dan vluchtelingen met een andere afkomst? Los van de mogelijke

antwoorden op deze vragen is het van belang dat de jongerenprofessional de ruimte biedt om er met elkaar over van gedachten te wisselen. We moeten ons realiseren dat als we te snel aan dit gesprek voorbij gaan, of te snel een concreet antwoord formuleren, we daarmee de jongeren van ons vervreemden. Die jongeren zullen zich steeds meer afzetten.” Een ander voorbeeld dat genoemd wordt is de kansenongelijkheid in Nederland. Jongeren merken dat afkomst of opleidingsniveau beperkend kunnen werken. Wanneer jongeren zich bewust worden van de ongelijkheid in de samenleving en de lagere waardering die hen toevallt, is de kans groter dat zij zich afkeren van deze samenleving. Een proces van desidentificatie met de gemeenschap waarin zij leven kan intensiveren. De jongeren kunnen zich terugtrekken in de eigen ‘bubbel’.

EEN GESPREK AANGAAN

Daarom is het van belang dat er ruimte wordt geboden om wél het gesprek hierover te laten plaatsvinden. Maar dat is moeilijk. “Sommige professionals gaan erg krampachtig om met vraagstukken over identiteitsvorming. Dit komt voort uit handelingsverlegenheid rondom vermoedens van radicalisering. Maar het is mogelijk om op een minder geforceerde manier om te gaan met dit thema.” In het boek bieden de auteurs concrete pedagogische handelingswijzen waarmee de beladenheid van een vermoeden van radicalisering wordt weggenomen en een gesprek makkelijker

begeleid kan worden. Want op het moment dat wordt geconstateerd dat een jongere zich steeds meer in zijn eigen 'bubbel' terugtrekt, is er vaak nog ruimte om op een ontspannen manier met de situatie om te gaan. Daarnaast is het van belang te blijven inzien dat door jongeren bij het proces van identiteitsontwikkeling per definitie andere standpunten worden ingenomen dan wat de dominante opvattingen in de samenleving zijn. Men mag bezorgd zijn over uitspraken van jongeren, maar vergeet niet die in een bredere context te plaatsen waarin bijvoorbeeld de eerder benoemde ontwikkelingen op macroniveau worden meegenomen. Zorg ervoor dat er van gedachten kan worden gewisseld tussen jongeren over de vraagstukken waar zij mee worstelen. Laat de jongeren elkaar bevragen.

Wat het voor docenten lastig maakt is dat zij zich oprecht moeten verwonderen over de ervaringen van de jongeren. "Er moet ruimte zijn om kritiek te uiten op de manier waarop de samenleving functioneert, en ruimte om de grenzen op te zoeken van wat toelaatbaar is. Heftige emotionele confrontaties moeten worden aangegaan." Docenten moeten een eigen geromantiseerd (historisch) beeld van goed burgerschap durven los te laten. Bepaalde uitingen van jongeren kunnen haaks staan op de diepgewortelde eigen overtuigingen van de docent. Te snel oordelen dat een mening van een leerling goed of fout is, werkt averechts.

WAAR LIGT DE GRENS?

De auteurs benadrukken het belang van de pedagogische omgeving waarin dit gesprek plaatsvindt. In deze omgeving is het mogelijk om een grens te stellen bij het uitsluiten van anderen. Uitgangspunt moet zijn om bereid te zijn te luisteren naar de ander. Er moet ruimte zijn om de spanningen op te zoeken, maar als professional heb je de taak een grens te stellen bij het niet bereid zijn om naar de ander te luisteren, het niet accepteren van de aanwezigheid van de ander in het gesprek, op het moment dat de ander wordt uitgelachen of een inbreng niet serieus wordt genomen, of als het proces waaraan iedereen op een gelijke manier kan deelnemen wordt verstoord.

BURGERSCHAP

De auteurs beschrijven drie uitdagingen die gerelateerd worden aan de identiteitsontwikkeling van jongeren. Dit zijn veiligheid, democratisch burgerschap en het vermogen van jongeren om een eigen toekomstbeeld te creëren. Identiteitsvraagstukken raken aan vraagstukken rondom in- en uitsluiting. Dat is volgens de auteurs terug te zien in het politieke debat over burgerschap. "Sommige politici hebben de neiging om burgerschap te definiëren aan de hand van de Neder-

ideaalbeeld werkt uitsluiting in de hand van de mensen die niet aan dit beeld voldoen. Daarom moet de nadruk liggen op het in discussie gaan over de manier waarop we met elkaar omgaan. Gedrag op elkaar afstemmen."

Het 'geleefd burgerschap' van jongeren als vertrekpunt nemen is hierbij volgens de auteurs een belangrijke benadering. Waar lopen zij tegenaan? Welke gevoelens van onrechtvaardigheid leven er over welke onderwerpen?

OPLEIDINGSKLOOF

Sieckelincx en Kaulingfreks constateren een kloof tussen de manier waarop burgerschap in het (v)mbo enerzijds en in het havo/vwo anderzijds wordt onderwezen. (V)mbo krijgt te horen wat de regels zijn en dat zij zich daaraan moeten aanpassen. Havo/vwo krijgt de vraag voorgelegd of de regels rechtvaardig zijn en of de samenleving anders moet worden ingericht. De discussie over de regels vindt voornamelijk plaats op havo/vwo. Het onderscheid in burgerschapsonderwijs kan gevoelens van frustratie bij jongeren in het (v)mbo versterken. De auteurs herkennen zich in de uitkomsten van de onderzoeken naar burgerschapsonderwijs van Bram Eidhof en Hessel Nieuwelink en sluiten daarbij aan. Sieckelincx en Kaulingfreks willen eraan toevoegen dat scholen de taak om democratisch burgerschap te bevorderen niet alleen aankunnen. Er zal samenwerking gezocht moeten worden met partners die de achtergronden van de jongeren goed kennen, zoals jongerenwerkers, wijkagenten of betrokkenen op een ander gebied.

INSPRAAK IN DE SCHOOL

Doel van het boek is om professionals pedagogische handvatten te bieden om grip te krijgen op processen van in- en uitsluiting en de spanningen die gepaard gaan met de identiteitsontwikkeling van jongeren. Deze handvatten zijn omschreven in concrete casussen. De auteurs willen docenten oproepen om na te denken over creatieve manieren waarop democratisch burgerschap kan worden vormgegeven binnen de school, met speelruimte voor schurende gesprekken. Hoe geef je leerlingen inspraak in de school of de wijk? ♦

GASTLES OVER DE MOLUKSE GESCHIEDENIS

ONDER DE PALMBOOM GEBOREN EN ONDER DE APPELBOOM BEGRAVEN

"We mochten maar drie kinderen meenemen, de andere kinderen moest je achterlaten. We zouden voor een half jaar naar Nederland gaan, maar tijdelijk werd permanent. We kregen drie gulden leefgeld per week, later vijf", zo vertelt Max Wattimena aangeslagen. Hij had voor Bussumse middelbare scholieren tijdens de les maatschappijleer een aangrijpend verhaal over de Molukse gemeenschap in Nederland.

MARIAN VAN DEN BERGE

Op 21 maart 1951, 71 jaar geleden, kwam Max Wattimena vanuit de Molukken per schip naar Rotterdam. 12.500 Molukkers kwamen onvrijwillig naar Nederland om hier kort te verblijven, omdat ze niet meer veilig waren in Indonesië. Ze werden eerst ondergebracht in kampen, zonder werk of inburgeringslessen, op een kluitje bijeen. Later werden er in zestig Nederlandse gemeenten Molukse wijken gebouwd.

Er wonen ruim 70.000 Molukkers in Nederland en 71 jaar geschiedenis lijkt onzichtbaar. Een geschiedenis van koloniale bezetting, extreem geweld, de Tweede Wereldoorlog en de jaren daarna van de Indonesische onafhankelijkheidsstrijd.

M&P voert een openhartig gesprek met Max Wattimena over zijn Molukse wortels.

Waarom vindt u het belangrijk dat middelbare scholieren uw verhaal over de Molukse geschiedenis horen?

"Bovenal vind ik het van belang dat Nederlanders onze rijke culturele en historische achtergrond leren kennen en beter begrijpen dan nu het geval is, en dat ze niet alleen het Nederlandse perspectief kennen. Wij zijn een onderdeel van de Nederlandse samenleving."

"Bijna niemand van de middelbare scholieren kent het verhaal van de Molukkers. Ze weten niet waar de Molukken liggen en hoe groot het is. En dat we een geschiedenis delen met Nederland en de VOC. Soldaten van het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) zwoeren trouw aan de koningin en de driekleur en werden vervolgens verraden achtergelaten. Er moesten bezettingen en kapingen aan te pas komen voordat de Nederlandse regering naar ons wilde luisteren. De treinkapingen in de jaren zeventig waren naar mijn idee een gevolg van het negeren van negentien jaar vreedzame verzoeken van onze ouders. Pas na de kapingen kregen we respons."

Eigenlijk moeten we hier meer over leren, zodat we vanuit een multicultureel perspectief naar verschillende gebeurtenissen uit het verleden kunnen kijken en niet alleen vanuit het Nederlandse perspectief.

LIEVE | VWO-4

Ik heb het verhaal achter de Molukkers in Nederland leren kennen. Ik vond het erg interessant om erover te horen aangezien er vrij weinig over gesproken wordt.

LARA | VWO-4

Ik heb geleerd dat niet alles voor het oprapen ligt. Soms moet je echt ergens voor strijden en je moet er niet vanuit gaan dat alles altijd geregeld is, want soms kan het ook anders lopen.

VIVIAN | VWO-4

"Er ontstond tweedracht omdat de Nederlandse regering verschillende data hanteert bij toekenning van vergoedingen en we niet erkend en gezien werden. De onderlinge verbindingen en samenwerking werden als gevolg van trauma's belemmerd. De Nederlandse regering bood wel excuses aan Indonesië aan maar niet aan de Molukken. Geen excuses en geen gebaar. Dat heeft geresulteerd in enorme frustraties, pijnpunten en trauma's. We voelden ons verraden. Wij dragen die trauma's over van generatie op generatie."

Welk leerdoel heeft u in gedachten voor de scholieren?

"Niets slechts over een ander, maar er wordt veel verkeerde informatie gegeven over ons. Mensen zijn niet of nauwelijks op de hoogte. We zijn geen vluchtelingen en geen asielzoekers. Voor meer begrip van en erkenning voor onze geschiedenis ga ik graag naar scholen. Wie zijn we, waar komen we vandaan en waarom zijn we hier?"

"Onze vaders kwamen op dienstbevel voor zes maanden naar Nederland en bijna iedereen is hier gestorven: ze zijn onder de palmboom geboren en onder de appelboom begraven."

Wat zou u docenten maatschappijleer willen adviseren?

"Zet de Molukkers op de agenda. Laat jongeren bijvoorbeeld weten dat het Molukse eiland Banda helemaal is uitgemoord omdat J.P. Coen het monopolie wilde op de handel in kruidnagel en nootmuskaat. Vertel anderzijds ook over de sterke familiebanden en de verbondenheid in de Molukse cultuur en over de loyale en muzikale volksaard. De Pasar Malam is een mooi voorbeeld van onze cultuur. Met andere woorden: nodig iemand uit met kennis van de Molukkers uit de Molukse samenleving en laat hem of haar vertellen. Veel mensen zijn er onbekend mee."

Wat is u het meeste bijgebleven van de reis naar Nederland en het vervolg de eerste maanden?

"Ik heb maar een paar herinneringen – beelden van het vertrek, op de boot en de aankomst.

Voor vertrek uit Surabaya gingen we naar de haven in een legertruck. Dat zie ik nog voor me. De reis duurde 29 dagen. Ik herinner me een speelmoment met andere kinderen. Pas veel later hebben mijn ouders verteld dat het op de boot was. Bij aankomst in Nederland zagen we sneeuw en we hadden geen enkel benul wat het was. En ik herinner me de aankomst in Kamp Almèr in Huizen. De eerste maanden was

er elke ochtend appel op het plein door militairen in uniform. Ook voel ik nog de pijn van mijn vader en de boosheid omdat hij werd ontslagen uit het KNIL en niet mocht werken. We hadden alleen zakgeld van 3 gulden – later 5 gulden – per volwassene en 2 gulden per kind. De ruzies om geld en eten waren heel erg."

"We moesten naar de lagere school maar we hadden geen fietsen en liepen erheen. We konden geen bus nemen omdat onze ouders geen geld hadden. Het was een wandeling van ruim een uur. We werden in twee lagere scholen ingedeeld: de Julianaschool en de Eben Haëzerschool. Later kwam daar de Prinses Beatrixschool bij."

Wilt u erkenning van de Nederlandse regering voor het aangedane leed en zo ja, in welke vorm?

"Ik hoop uit de grond van mijn hart dat ze eindelijk eens excuses aanbieden aan onze ouders die nog leven, en een gebaar naar de Molukkers maken. De backpay-regeling niet in 2019 in laten gaan maar vanaf de aankomst in 1951. Dat ze met Indonesië in gesprek gaan om het graf van onze geëxecuteerde tweede president Mr. Dr. Chris Soumokil te achterhalen; hij is anoniem op een onbekende plek begraven. En ik zou graag een tegemoetkoming zien aan gemeenten zodat de graven van onze eerste generatie een historische status kunnen krijgen en dus gevrijwaard worden van kosten."

Hoe heeft u uw Molukse identiteit kunnen behouden in de Nederlandse samenleving en tegelijkertijd kunnen integreren?

"De Molukse gemeenschap kwam gelukkig ook in de schijnwerpers te staan op muzikaal en cultureel terrein. Denk aan de Pasar Malam en aan de vele Molukse muziek- en dansgroepen. Ik neem zelf deel aan vele Molukse denktank- en opbouwgroepen en een zanggroep en ik geef volleybaltraining. Ik ga in op uitnodigingen om te vertellen over mijn Molukken en probeer me te verbinden met mensen van alle rangen en standen in de Nederlandse en Molukse samenleving."

Wat betekent het voor u om Moluks te zijn?

"Ik heb achttien keer op de Molukken en vele eilanden in Indonesië rondgereisd. Heb dus ook de verschillende culturen van de eilanden gezien. Ik ben daar geboren. Ik ben trots op mijn Moluks zijn, op de mooie eilanden, de tradities, de Molukse cultuur, de Molukse organisatiestructuur. Het is een volk dat veel ellende heeft meegemaakt, en toch weet het zichzelf staande te houden." ♦

OM VERDER TE LEZEN

<https://www.volkskrant.nl/mensen/molukkers-in-nederland-hebben-nog-altijd-heimwee-naar-de-eilanden-van-hun-voorouders~badbd140/>

LINKSE LERAAR ALS GEUZENNAAM

AL AANGEMELD?

Ooit sprak Joris Luyendijk, ook toen al bekend dankzij enkele succesvolle journalistieke boeken, de openingsspeech uit van de jaarlijkse maatschappijleerdag. In die speech schetste hij een beeld van het vak maatschappijleer en de maatschappijleerdocent zoals hij die als scholier had leren kennen. Alle stereotypen kwamen voorbij: geitenwollensokken, rommelige discussies en Gutmensch-linksigheid.

Destijds, zo zei hij, hief rechts Nederland een verontwaardigde, waarschuwende vinger: onder het mom van onderwijs bedrijft dit vak linkse indoctrinatie.

HANS VAN DER HEIJDE

Als docent maatschappijleer met die beschuldiging geconfronteerd had je tot het begin van dit millennium een makkelijke repliek. Linkse indoctrinatie? En Hans Janmaat dan? Voor wie hem vergeten is, Janmaat zat tussen 1982 en 1998 in de Tweede Kamer namens achter-

eenvolgens de Centrumpartij, de Groep Janmaat en de Centrumdemocraten, alle drie voorlopers van de huidige rechts-nationalistische, populistische, anti-immigratie- en anti-EU-partijen. Janmaat, die politicologie had gestudeerd, was maatschappijleerdocent in het middelbaar onderwijs voor hij politicus werd.

In 2019 haalde Forum voor Democratie (FvD) het oude verwijt van linkse indoctrinatie in het onderwijs opnieuw van stal en verbond er de oproep aan links-indoctrinerend lesmateriaal en dito activiteiten van docenten te melden bij een speciaal daartoe ingericht Meldpunt Linkse Leraren. De PVV steunde dat initiatief, maar niet zonder zelf een deel van de eer te willen opstrijken, gezien de verklaring van Harm Beertema, Kamerlid voor de PVV: "Ik vind het een heel goed idee, het is namelijk mijn eigen idee."

Als al sprake is van linkse indoctrinatie in het onderwijs, dan is het effect daarvan averechts: tussen 2010 en 2021 is het gezamenlijke zeteltal van de linkse partijen – als ik D66 meetel heb ik het over D66, PvdA, SP en GroenLinks – van 65 naar 50 zetels teruggedaald. Je zou zeggen dat FvD en PVV daaruit moeten concluderen dat de door hen veronderstelde linkse indoctrinatie vooral moet doorgaan. Maar die conclusie trekken ze tot op heden niet; het Twitter-account Meldpunt Linkse Leraren blijft vooralsnog in de lucht.

In een discussie over het al dan niet moreel verwerpelijk zijn van het inrichten van dit soort meldpunten merkte iemand op dat er toch ook discriminatie-meldpunten zijn en dat niemand daar morele bezwaren tegen oppert. Er is echter een principieel verschil: de wet verbiedt discriminatie. Leraren echter mogen best links zijn en ze mogen dat ook best zeggen. Maar hun lessen moeten deugen. De schooldirectie en de inspectie zien erop toe dat leraren recht doen aan het curriculum en hun politieke gerichtheid niet tot maatstaf nemen bij het beoordelen van leerlingen, noch hun leerlingen met gebalde, geheven vuist achter rode vlaggen aan laten marcheren over het schoolplein. Tenzij het Ministerie van Onderwijs, de hele onderwijspraktijk en alle toezichthoudende instituties een links-doctrinaire samenzwering vormen – zou het kunnen dat FvD'ers dat denken? – is er dus geen aanleiding voor een kliklijn.

Natuurlijk laat je je als docent niet bang maken door zulke oproepen en zo'n meldpunt. Sommige docenten geven blijk van gevoel voor humor door zichzelf aan te melden. Verbonden aan een lerarenopleiding maatschappijleer, met vooral politieke onderwerpen in mijn portefeuille, begon ik mijn lessen met het informeren van mijn studentenpubliek over dat meldpunt.

Wat FvD'ers en Beertema zo opwindt kun je eigenlijk nauwelijks links noemen, laat staan indoctrinatie. Niet serieus genomen worden lijkt veeleer de bron van hun frustratie. Of wél serieus en letterlijk genomen worden, nadat ze publieke uitingen – veelal na ophef over bijvoorbeeld een mogelijk antisemitische of racistische lading ervan – alsnog proberen te verkopen als ironisch bedoeld.

Nu weet elke docent dat je in je klassen moet uitkijken met ironie. Die wordt ofwel misverstaan, ofwel álles wat je zegt wordt als grap opgevat. Gezien het feit dat FvD'ers hun kritische Umwelt verwijten alles letterlijk te nemen en niets van ironie

te begrijpen, zou je denken dat ze zelf een goed ontwikkeld gevoel voor ironie hebben. Dat blijkt helaas niet het geval.

Hoe dan ook maakt het FvD het ons met zijn wel/niet ironie niet gemakkelijk. Is Pepijn van Houwelingen voorspelling dat Nederlandse politici die het corona-beleid steunden door tribunaal gevonnisd zullen worden een ironische grap, of denkt – hoopt – hij dat werkelijk? En die steeds meer uitdijende complottheorieën van Baudet? Zijn die een poging om het overheidsbeleid op ironische wijze belachelijk te maken, of gaat het, hoe moeilijk dat ook te geloven is, om zijn begrip van de werkelijkheid? Ik laat een derde mogelijkheid buiten beschouwing: of ze achteraf als serieus of als ironie worden voorgesteld, laten Baudet c.s. afhangen van de ontvangst.

Complotdenken is de logica van populisme, aldus de Britse politicoloog David Runciman in *How democracy ends* (Londen, 2018). Als maatschappijleerdocent moet je ook populisme behandelen. En dus ingaan op complotdenken. Je kunt dat denken afdoen als vertoon van een paranoïde geestesgesteldheid, maar vaststellen dat iemand paranoïde is, wil nog niet zeggen dat hij niet wordt achtervolgd.

In feite kun je weinig anders dan argumenten en feiten leveren die bewijzen dat complottheorieën van het soort dat het FvD uitvent, plausibiliteit ontberen. En misschien de vraag opwerpen waarom, als 5G inderdaad een geheim manipulatie-instrument is, FvD'ers gewoon hun smartphone blijven gebruiken.

In je klassen complottheorieën als die van FvD kritisch ontmantelen, zal ongetwijfeld leiden tot opname van je naam in het register van het FvD-meldpunt. Schrikt die wetenschap zozeer af dat veel docenten dat onderwerp maar liever mijden? Nee, integendeel. De ironie wil dat menige docent naamsvermelding juist als een eer beschouwt. Inventarisatie van de overigens niet bijster talrijke meldingen leert dat het merendeel daarvan op satirische wijze het Meldpunt Linkse Leraren en zijn initiatiefnemers op de hak neemt. Ter illustratie daarvan deze melding, kort voor de Kamerverkiezingen van 2021 geplaatst: "Wij raden ook aan om je eigen potlood mee te nemen naar het stembureau. Het schijnt dat in de officiële potloden een 5G-zendertje zit dat bijhoudt waar je op stemt!!"

Het lijkt me het beste om die vermelding met een ironische knipoog als een eer en een compliment te beschouwen. ♦

Hans van der Heijde was docent aan de lerarenopleiding (maatschappijleer en geschiedenis) van de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden en oud-hoofredacteur van M&P.

NIETSZEGGENDE ABSTRACTE CONTAINERBEGRIPPEN

In de eerste *M&P* van 2020 stond een brief van Jan Verwijlen (docent maatschappijwetenschappen) over de concept-contextbenadering bij maatschappijwetenschappen¹. In zijn brief schrijft hij onder andere dat de concepten van het nieuwe vak nietszeggende abstracte containerbegrippen zijn. In nummer 2 van de *M&P* schrijft maatschappijwetenschappendocent Martin Reith in reactie op Verwijlen over een leerling die verzucht dat het nieuwe programma alleen maar over definities gaat². Beide heren betreuren het verlaten van de thematische aanpak die het oude programma kenmerkte en menen dat de concept-contextbenadering van het nieuwe programma ervoor zorgt dat het vak minder relevant is geworden voor de leerling – terwijl meer relevantie juist een van de redenen was om te kiezen voor de concept-contextbenadering³.

FAROUK EL MOUHAJIR

De brief van Jan Verwijlen en de reacties erop hebben me geïnspireerd om in 2020/2021 voor mijn afstudeeronderzoek aan de eerstegraads leraren- opleiding maatschappijleer in Tilburg een didactische aanpak te ontwikkelen die leerlingen kan helpen met het probleem van de nietszeggende definities. Daarbij heb ik vooral gebruikgemaakt van het boek *Tools for teaching conceptual understanding* van Julie Stern, Krista Ferraro en Juliet Mohnkern.⁵

WAT MOETEN LEERLINGEN KUNNEN MET DE CONCEPTEN?
Het College voor Toetsen en Examens schrijft in zijn toelichting op het examen:

Leerlingen moeten de concepten actief gebruiken. Actief gebruik van een concept gaat verder dan het alleen maar reproduceren van de definitie. Het is uitdrukkelijk de bedoeling dat de leerlingen de omschrijving van het concept concreet maken (toepassen) in de gegeven context (recontextualiseren).

Wanneer leerlingen concepten concreet kunnen maken in gegeven contexten spreken we van *transfer*. Het is daarbij wel belangrijk om op te merken dat deze gegeven contexten voor de leerling nieuw zijn. Transfer is op twee manieren te bereiken⁴.

De eerste manier om transfer te bereiken is *low road transfer*. Deze vorm van transfer vindt plaats wanneer leerlingen hetgeen ze geleerd hebben nogmaals moeten toepassen in een context die grotendeels overeenkomt met de context waarin ze die kennis in eerste instantie hebben geleerd.

De andere manier om transfer te bereiken is *high road transfer*. Door patronen of principes in meerdere contexten te herkennen kun je deze principes of patronen toepassen of herkennen in volledig andere contexten (abstraheren). De didactiek die ontwikkeld is door Stern, Ferraro en Mohnkern gebruikt beide transfertechnieken.

HET VERSCHIL TUSSEN FEITELIJKE KENNIS EN CONCEPTUEEL BEGRIJP

Leerlingen en docenten die concepten behandelen als feiten zijn waarschijnlijk minder goed in staat om deze concepten toe te passen in nieuwe contexten.⁵ Anderson en Krathwohl maken in hun taxonomie een onderscheid tussen feitelijke kennis en conceptueel begrip (zie kader). Hier wordt zichtbaar dat het leren, begrijpen en kunnen gebruiken van een concept veel meer is dan het uit het hoofd leren van een (betekenisloze) definitie.

Anderson, L. W. & Krathwohl, D. R. (2001)
Gereviseerde taxonomie van Bloom

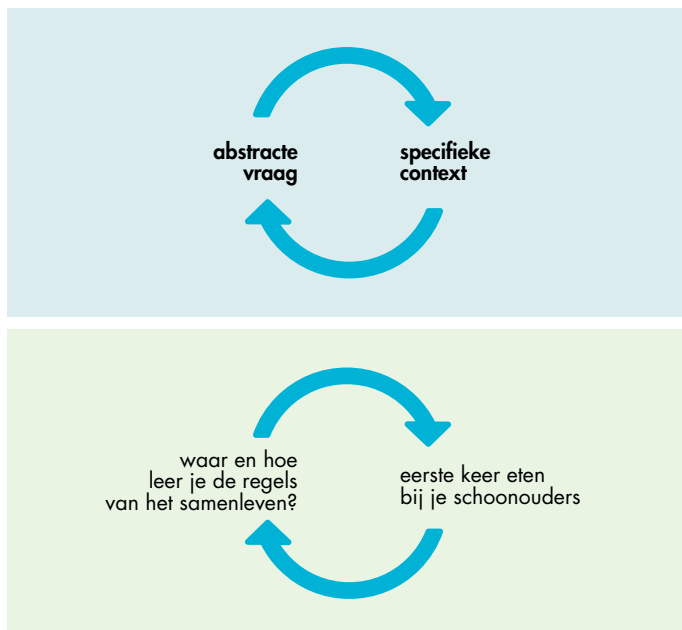
	Herinneren	Begrijpen	Toepassen	Analyseren	Evalueren	Creëren
Feitenkennis	Definitie kennen					
Conceptuele kennis		Concept begrijpen				
Procedurele kennis						
Metacognitieve kennis						

Uiteindelijk moeten leerlingen op het centraal examen laten zien dat ze de concepten van MAW beheersen door ze actief te gebruiken in een nieuwe, voor hen onbekende, context. Als we willen dat ze daarin slagen, is een aanpak zoals die van Stern, Ferraro en Mohnkern kansrijk: die is gericht op conceptueel begrip in plaats van enkel feitenkennis, en laat leerlingen actief oefenen met de bij maatschappijwetenschappen vereiste denkvaardigheden.

HOE ZIET DAT ER CONCREET UIT IN DE LES?

Stern, Ferraro en Mohnkern beschrijven in hun boek verschillende strategieën waarmee leerlingen tot conceptueel begrip kunnen komen. Zo is er een verschil tussen concepten die leerlingen al oppervlakkig kennen en concepten die nieuw voor ze zijn. In de basis moet een aanpak die gericht is op conceptueel begrip uitgaan van twee principes: ontdekken en transfer.

Met ontdekken wordt bedoeld dat leerlingen zelf verbanden moeten leggen of ontdekken tussen concepten. Met transfer bedoelen Stern, Ferraro en Mohnkern dat leerlingen de relaties die ze hebben ontdekt moeten kunnen toepassen in nieuwe contexten. Docenten moeten het onderwijs zo ontwerpen dat leerlingen hiermee kunnen oefenen. Op deze manier is transfer zowel een middel om tot conceptueel begrip te komen als de manier om conceptueel begrip (formatief) te toetsen. In de basis moeten lessen uit twee elementen bestaan: een abstracte conceptuele vraag en een specifieke context.

Aangepast overgenomen uit *Tools for teaching conceptual understanding*⁵ (p. 59)

Aan de hand van een specifieke context moeten leerlingen een antwoord formuleren op een conceptuele vraag. De feiten en voorbeelden uit deze specifieke context moeten leerlingen gebruiken om hun antwoord te onderbouwen. Vervolgens krijgen leerlingen een nieuwe context en gaan ze onderzoeken of de relatie die ze hebben ontdekt ook in deze nieuwe context geldt. Ook hier moeten leerlingen hun bevindingen onderbouwen met de feiten en voorbeelden uit de nieuwe context. Deze cyclus moet herhaald worden met steeds andere, telkens iets complexere contexten, die ook steeds wat verder van de directe belevingswereld van de leerling af staan. Op deze manier zullen leerlingen een steeds dieper en genuanceerder begrip krijgen van de concepten en de complexiteit van maatschappelijke vraagstukken.

Aangepast overgenomen uit *Tools for teaching conceptual understanding*⁵ (p. 42)

Ik wil benadrukken dat er geen sprake is van een tegenstelling tussen het aanleren van van feiten en het aanleren van concepten. Beide moeten gebeuren in de klas. Schakelen tussen feitelijke kennis en conceptueel begrip noemt men 'synergetisch denken'. Dat is te vergelijken met wat Gerard Ruijs in het *Handboek vakdidactiek maatschappijleer* het wendbaar gebruiken en begrijpen van een concept noemt, en wat het College voor Toetsen en Examens omschrijft als het actief gebruiken van een concept.

Ik heb in het schooljaar 2020/2021 lessen ontworpen en gegeven met een dergelijke aanpak aan een groep MAW-leerlingen in VWO-4. Deze lessen hebben leerlingen getypeerd als zinvol en motiverend. Meerdere leerlingen geven aan dat de concepten in het begin lastig te doorgronden zijn maar uiteindelijk juist helpen bij het analyseren van contexten. Ik heb deze aanpak helaas maar bij één klas kunnen uitproberen. Ik hoop dan ook dat meer docenten maatschappijleer/maatschappijwetenschappen en methodemakers zich gaan verdiepen in de didactiek van Stern, Ferraro en Mohnkern. Een ander MAW-programma vraagt immers om een andere didactiek, en die zullen we samen moeten ontwikkelen. ♦

noten

1. Verwijlen, J. (2020). Bezwaren nieuw programma maatschappijwetenschappen. *Maatschappij & politiek*.
2. Reith, M. (2020). Reactie op de brief 'Bezwaren nieuw programma maatschappijwetenschappen' van Jan Verwijlen. *Maatschappij & Politiek*
3. Schnabel, P. & Meijs, L. (2009). *Maatschappijwetenschappen: Vernieuwd Examenprogramma*. Enschede: Netzodruk.
4. Perkins & Salomon (1992). *Transfer of Learning*, in *International encyclopedia of education*, 6452-6457.
5. Stern, J., Ferraro, K., & Mohnkern, J. (2017). *Tools for teaching conceptual understanding*. California: Corwin.

Voor meer informatie over het onderzoek kunt u mailen naar f.elmouhajir@fontys.nl. Een voorbeeld van het lesmateriaal vindt u op de website van M&P: www.maatschappijenpolitiek.nl.

SOORTEN REGELS

KORTE TOELICHTING

Wat gebeurt er met een klacht die te maken heeft met iemands werk? Bijvoorbeeld over een dokter die een relatie aangaat met een patiënt? Of over een leidinggevende die *dickpics* stuurt naar een werknemer? Of over een voetballer die dronken een aanrijding veroorzaakt? Niet elke klacht wordt in Nederland opgelost met het strafrecht. Er bestaan ook andere vormen van recht, waarbij je geen aangifte hoeft te doen bij de politie. In deze werkvorm maken de leerlingen kennis met verschillende rechtsvormen. Ze krijgen enkele voorbeelden en bedenken om welk soort regel het gaat.

LEERDOELEN

- Leerlingen maken kennis met verschillende soorten regels.
- Leerlingen maken kennis met verschillende voorbeelden van grensoverschrijdend gedrag.
- Leerlingen kunnen voorbeelden van grensoverschrijdend gedrag koppelen aan soorten regels.

BENODIGDHEDEN

Geprint werkblad: soorten regels

DUUR

20 minuten

Let op! De voorbeelden zijn gebaseerd op echte casussen, maar net iets veranderd. Het gaat niet om de schuldvraag, maar om de vraag onder welk recht het valt. Laat je niet verleiden om er inhoudelijke uitspraken over te doen. Sommige van deze echte zaken zijn gecompliceerd en/of er is nog geen uitspraak over.

WAT DOE JIJ EN WAT DOEN DE LEERLINGEN?

1. Leg leerlingen uit dat er behalve de regels uit het strafrecht nog meer regels zijn waar je je aan moet houden, bijvoorbeeld als werknemer of werkgever, of als scholier.
2. Vraag de leerlingen: wat zijn de gedragsregels op school? En heb je ook een gedragscode voor je bijbaantje? Laat de leerlingen zelf een antwoord bedenken en opschrijven en daarna delen met de degene naast hen.
3. Bespreek de antwoorden klassikaal. Zijn de regels van het ene bijbaantjes strenger dan die van het andere bijbaantje? Gelden ze specifiek voor dat soort werk? Waarom is dat zo?
4. Deel de leerlingen in groepjes van 2 of 3 in. Deel het info-blad 'Soorten regels' uit en behandel de vier verschillende soorten regels.
5. Deel het werkblad aan het groepje uit en leg uit wat de bedoeling is. Het groepje kijkt per voorbeeld bij welke regel het past. Meerdere goede antwoorden zijn mogelijk. Ze krijgen hiervoor vijf minuten.
6. Leerlingen vullen het werkblad in.
7. Bespreek de antwoorden met de klas.

SOORTEN REGELS

Er zijn in Nederland verschillende regels waar werknemers zich aan moeten houden.

A: GEDRAGSCODE

Bijna alle werkgevers hebben een gedragscode voor hun personeel. Het personeel moet deze regels kennen en vaak ondertekenen. Het zijn bijvoorbeeld regels over voorbeeldgedrag, rijgedrag, of gebruik van alcohol of drugs. Als een werknemer zich niet aan deze regels houdt, dan kan de werknemer een waarschuwing krijgen, geschorst worden of ontslagen worden. Als de werknemer het niet eens is met de straf, dan kan hij of zij naar de arbeidsrechter stappen.

HOE DIEN JE EEN KLACHT IN?

Je kunt naar je leidinggevende of je werkgever stappen als je vindt dat een collega zich niet aan de gedragscode houdt. Als het tijdens een vergadering gebeurt, dan kun je je richten tot de voorzitter.

Als je een leerling bent en je vindt dat een docent zich niet aan de gedragscode houdt, dan kun je naar je mentor, of de rector en ten slotte naar de klachtencommissie stappen.

B: ARBEIDSRECHT

Het arbeidsrecht staat in het burgerlijk wetboek. Je kunt bijvoorbeeld als werknemer met een vast contract alleen ontslagen worden als daar een goede reden voor is. En zelfs als je geen vast contract hebt, moet je werkgever zich aan bepaalde regels houden. Een voorbeeld van zo'n regel is dat mannen en vrouwen gelijk behandeld moeten worden, en dat seksuele intimidatie verboden is. Als werknemer kun je naar de arbeidsrechter stappen wanneer je werkgever zich niet aan zulke regels houdt.

HOE DIEN JE EEN KLACHT IN?

Als je een klacht hebt over een andere werknemer, dan ga je eerst naar je leidinggevende of je werkgever en dien je daar een officiële klacht in. Je kunt ook naar een vertrouwenspersoon gaan. Als dat niet helpt, dan kun je naar een klachtencommissie of naar de Commissie gelijke behandeling gaan.

C: TUCHTRECHT

Tuchtrecht is een bijzondere vorm van rechtspraak voor sommige beroepen, zoals in de zorg, in het professionele voetbal en bij advocaten en notarissen. Er is hierbij een tuchtcollege dat beoordeelt of iemand zich aan de regels van zijn of haar beroep heeft gehouden. Het tuchtcollege bestaat meestal uit ervaren mensen die hetzelfde soort werk doen, en juristen. Het tuchtcollege kan iemand tijdelijk schorsen, of verbieden om zijn of haar beroep uit te oefenen.

HOE DIEN JE EEN KLACHT IN?

Je kunt schriftelijk een klacht indienen bij het tuchtcollege als je vindt dat iemand zich niet aan de beroepsregels heeft gehouden. Een tuchtcollege kijkt of de klacht in behandeling wordt genomen en bepaalt de straf.

D: STRAFRECHT

Je kunt als werknemer ook aangifte doen van een strafbaar feit bij de politie. Dat heeft alleen zin als in het Wetboek van Strafrecht staat dat wat er gebeurd is, verboden is. De officier van justitie leidt het opsporingsonderzoek en beslist of de zaak voor de rechter komt. Een straf kan bijvoorbeeld een geldboete zijn, een gevangenisstraf, of een verplichte behandeling door een psycholoog.

HOE DIEN JE EEN KLACHT IN?

Als je een strafbaar feit hebt meegemaakt, kun je aangifte doen bij de politie. De politie maakt dan een proces-verbaal op. De officier van justitie beslist of er een opsporingsonderzoek gedaan wordt.

WERKBLAD: SOORTEN REGELS

Opdracht: Bekijk bij elk voorbeeld waar dit onder zou kunnen vallen. Meerdere antwoorden zijn mogelijk:

A. Gedragscode | **B. Arbeidsrecht** | **C. Tuchtrecht** | **D. Strafrecht**

VOORBEELD	SOORT REGEL(S)
1. Een voetballer rijdt onder invloed en veroorzaakt een dodelijk ongeluk.	
2. Een werknemer ontvangt ongewenst dickpics van haar leidinggevende.	
3. Een arts gaat een relatie aan met een patiënt.	
4. Een minister heeft aandelen in een bedrijf waar haar ministerie subsidie aan geeft.	
5. Een advocaat geeft criminele berichten door voor zijn cliënt, die in de gevangenis zit.	
6. Een voetbaltrainer roept in de media dat een scheidsrechter expres zijn ploeg benadeelt.	
7. Een maaltijdbezorger die in een krantenartikel klaagt over zijn baas wordt ontslagen.	
8. Een notaris steelt miljoenen van cliënten en gaat naar de gevangenis. Zijn collega's worden ervan beschuldigd dat ze hem niet goed hebben gecontroleerd.	
9. Een verpleegkundige deelt vertrouwelijke informatie over patiënten op sociale media.	
10. Een docent en een meerderjarige leerling hebben een relatie.	
11. Een lid van de Tweede Kamer roept op tot burgerlijke ongehoorzaamheid.	
12. Tijdens een talentenjacht krijgt een minderjarige deelnemer seksueel getinte opmerkingen van medewerkers van de show.	

OMGAAN MET DIVERSITEIT

Dit boek, primair gericht op studenten van lerarenopleidingen (voor primair en voortgezet onderwijs), is een evergreen. In 1995 verscheen de eerste druk met de titel *Intercultureel onderwijs in de praktijk*. Met deze bijgestelde zevende druk sluit het boek weer aan op de actualiteit, ontdaan van alle ouderdomsverschijnselen. Natuurlijk kon nog geen rekening worden gehouden met de plotselinge toestroom van Oekraïense leerlingen.

WOLTER BLANKERT

Het hoofdgerecht dat de auteurs opdienen bestaat uit praktische handreikingen om beter om te gaan met culturele verschillen in de klas, direct toepasbaar door de leerkracht. Om achtergrond en diepgang te bieden worden in een zestal hoofdstukken de meer theoretisch getinte voorgerechten geserveerd. De migratiegeschiedenis krijgt uitgebreid aandacht, en de gevolgen voor de samenleving en het onderwijs in Nederland, met beperkte informatie over de landen van herkomst. Daarop volgt een theoretische uiteenzetting over het handelen van leraren, met aandacht voor het in de tijd veranderende debat over migratie en een wel of niet interculturele samenleving. Daarbij wordt ingegaan op zaken als discriminatie en racisme.

STEREOTYPEN

Hierna volgt een boeiend hoofdstuk over stereotypen en vooroordelen, waarbij de fundamentele attributiefout wordt besproken, ofwel de neiging van de mens om zichzelf op een voetstuk te plaatsen: succes is eigen verdienste, mislukking de schuld van anderen. Hierbij discrimineren de auteurs depressieve types voor wie het omgekeerde geldt. Wat vooroordelen betreft is de boodschap bij leerlingen niet al te hard van stapel te lopen. Om vooroordelen tegenover immigranten onmiddellijk over één kam te scheren met de Jodenvervolgung, blokkeert kritisch zelfonderzoek. Beter is het om vooroordelen zo veel mogelijk op een ontspannen manier te ontleden. Daarop volgt een tamelijk theoretisch hoofdstuk over cultuurverschillen, met onder meer de vraag of de Nederlandse cultuur nu wel of niet bestaat. Concreet wordt het als een meisje van Turkse komaf vraagt: "Waarom moet ik les krijgen over mijn cultuur, ik wil gewoon een mbo-diploma halen." In een 'intermezzo' staat het Nederlandse debat over de interculturele samenleving centraal. Het verband dat gelegd wordt tussen het bestaan van witte en zwarte scholen en het grondwettelijk recht op bijzondere scholen is discutabel. Zo is het frappant dat het 'Calvijn-college', zowel in Amsterdam als Rotterdam, een 'zwarte' school is, terwijl de openbare gymnasia voornamelijk 'wit' zijn. Het boek mondt dus uit in het toepassen van het geleerde op de schoolpraktijk, met tal van kristalheldere aanbevelingen voor

schoolbeleid, inrichting van het leslokaal en lesmateriaal. De samenstelling van de klas en de schoolpopulatie vormt daarvoor het uitgangspunt. Maar centraal staat de rol van de leraar, als normsteller, rechter, beoordelaar, begeleider en contactpersoon – een duizendpoot kortom. Daarop volgen voorbeelden van simulatiespelen en observatieopdrachten. ♦

VOORBEELD VAN OPDRACHTEN UIT HOOFDSTUK 7

5. Beschrijf van een klas waarin je als stagiair actief bent de onderlinge verhoudingen tussen de leerlingen in termen van informeel leiderschap in de hele groep en binnen subgroepjes. Leg het resultaat voor aan je stagedocent en vergelijk het met diens inzichten in de verhoudingen binnen de klas.
9. Welke norm stel jij als je wordt geconfronteerd met de volgende situaties, en waarom?
 - a. Leerlingen spreken tijdens jouw les met elkaar in hun moedertaal (geen Nederlands)
 - b. Een leerlinge wil vanwege haar geloofsovertuiging niet deelnemen aan de lessen lichamelijke opvoeding.
 - c. Je hebt tijdens de les aandacht besteed aan seksuele voorlichting. Dezelfde middag nog ontvangt de school een klacht van ouders hierover.
 - d. Een leerling wil niet samenwerken met een klasgenoot vanwege diens seksuele geaardheid.
11. Ongelijke behandeling wordt door leerlingen vaak geïnterpreteerd als onrechtvaardig ("Dat is niet eerlijk"). Is er bij ongelijke behandeling altijd sprake van onrechtvaardigheid? Motiveer je antwoord.

Hans van der Heijde, Klaas Bruin, Luuk Kampman, Saskia Oosterhoff,
 CULTURELE DIVERSITEIT IN DE KLAS, Coutinho,
 Bussum, 2022 (7e druk), 192 bladzijden

ONGELIJKHEID AANPAKKEN

Er bestaat veel discussie over de aanstootgevende kansenongelijkheid binnen de Nederlandse samenleving. Volgens de auteurs van dit boek moet het onderwijs een belangrijke rol gaan spelen bij het bieden van gelijke kansen aan iedereen. Is dat een utopie of een reële mogelijkheid?

De auteurs betogen dat het huidige systeem de ongelijkheid in de hand werkt. Dat begint al bij de verschillende verwachtingen van kleuters, gevolgd door schooladviezen die te veel rekening houden met de achtergrond van ouders, met de harde selectie van twaalfjarige kinderen als sluitstuk, om die te oormerken voor verschillende schooltypen met ongelijke toekomstkansen. Het boek geeft een goed onderbouwd pleidooi voor een doorgaande leerlijn voor alle vier- tot vijftienjarigen. Daarbinnen blijft de leerstof een belangrijke rol spelen, maar de ontwikkeling van elke individuele leerling moet het leidend beginsel op school worden. Mede hierdoor doet de school van de toekomst denken aan de veel geprezen Finse basisvorming, waarbinnen alle leerlingen tot hun vijftiende bij elkaar blijven. Overigens begint in Finland daarna een harde selectie. Dit boek zwijgt grotendeels over het onderwijs na die basisvorming, waardoor het in het vage blijft of het op ieders capaciteiten toegesneden onderwijs werkelijk grotere maatschappelijke gelijkheid teweeg kan brengen. Daar valt best cynisch over te oordelen, maar vast staat dat het sterk in hokjes opgedeelde Nederlandse onderwijs de ongelijkheid bestendigt, met witte en zwarte scholen, elitescholen, uitdijende bijlesinstituten en opdeling van vmbo tot gymnasium. Een nauwelijks verdedigbare fragmentatie, omdat die voor een flink deel wordt bepaald door afkomst. Tegen die achtergrond is het leerzaam dit vlammeende betoog te lezen voor een nieuwe ideologie waarin deze verschillen worden weggelaten. De gezichtspunten van de auteurs zijn verre van volkomen nieuw; er wordt in Nederland al een eeuw gepraat over een andere aanpak en aan experimenten bestaat geen gebrek – in dit boek duidelijk belicht. Maar de auteurs zetten alles nog eens op een rijtje en leggen glashelder uit waarom het bestaande systeem zeer discriminerend uitpakt, ondanks een scala van vernieuwende onderwijsvormen. Vervolgens schetsen zij mogelijkheden om dat probleem bij de wortel aan te pakken, bieden praktische adviezen en geven sprekende voorbeelden. De selectie op jonge leeftijd wijkt af van de gangbare praktijk in de meeste andere EU-landen, waardoor het argument dat het niet anders kan, hol klinkt. Het boek is fraai uitgevoerd en voorzien van heldere schema's. *WB*

Jos de Mulder en Cilia Born, KIEZEN VOOR KANSEN, OVER EEN NIEUWE IDEOLOGIE EN HET ONDERWIJS IN DE 21STE EEUW, Ten Brink uitgeverij, Meppel, 2022, 284 bladzijden

OORLOGSMISDADIGERS GAAN VRIJUIT

Historici zijn kennelijk kuddedieren. De dekolonisatie van Indonesië bleef in de Nederlandse geschiedschrijving lang een ondergeschoven kindje. Vanaf 2017 volgt echter de ene publicatie na de andere. Voor docenten maatschappijleer is *De Indische doofpot* het meest interessant, omdat hierin de politieke besluitvorming in Nederland nauwgezet in beeld wordt gebracht.

De dekolonisatie van Nederlands Oost-Indië wordt helder uit de doeken gedaan, maar centraal staat de vraag waarom de bedreven wandaden nooit bestraft zijn. Uit het boek blijkt dat er niet eens sprake was van een heel bewuste doofpot. Veel grondiger dan in andere boeken over deze materie maakt de auteur duidelijk dat er in de tijd zelf al heel wat ruchtbaarheid aan het gedrag van de Nederlandse militairen was gegeven in sommige 'linkse' media en in het politieke debat. De ministers waren volledig op de hoogte en de Kamerleden tenminste voor een deel. Aan onderzoeksrapporten bestond evenmin gebrek. Minutieus behandelt de auteur de vergaderingen van de ministerraad waarin dit onderwerp aan de orde kwam. In de tijd zelf voelde geen minister behoefte er aandacht voor te vragen en de kranten, buiten de 'linkse' pers, waren daar nog minder op gebrand. Bijna eenstemmig waren de ministers afkerig van vervolging van militairen, omdat dit zou terugslaan op de politici. Na 1954 verdween de aandacht voor het onderwerp geheel. In 1969 laaide die weer op, reden voor oppositieleider Joop den Uyl om een parlementaire enquête te eisen. Minister-president Piet de Jong pareerde dit kundig en wist met een slimmigheidje zelfs de verjaring van alle zaken te bewerkstelligen. Vier jaar later was Den Uyl premier en toen taalde hij niet meer naar nader onderzoek. Tot rond 2010 bleef het stil, maar dat veranderde door de processen die stokoude weduwen in Indonesië tegen de Nederlandse staat aanspanden om erkenning en schadevergoeding te krijgen. Over vervolging van enkele hoogbejaarde schuldigen met diskwalificatie van overleden politici als onvermijdelijk gevolg, peinsde toen al niemand meer. *WB*

Maurice Swirc, DE INDISCHE DOOFPOT, WAAROM NEDERLANDSE OORLOGSMISDADEN IN INDONESIË NOOIT ZIJN VERVOLGD, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen 2022, 635 blz.

Deelt u de opluchting dat, ook in het onderwijs, het dagelijkse leven normaliseert? Voor de NVLM en onze schoolvakken lijken ook de luiken open te gaan. Er gebeurt van alles...

Zo heeft de NVLM onlangs een brandbrief gestuurd naar de minister en de vaste Kamercommissie. Maatschappijleervakken, hoewel cruciaal geacht, zijn een ondergeschoven kindje. Het verplichte programma omvat nog geen 2 procent van de totale lestijd van een vmbo-, havo- of vwo-opleiding. Er doet in havo/vwo (net aan) 10 procent van de leerlingen eindexamen in, op het vmbo lijkt steeds minder ruimte voor maatschappijkunde en dat terwijl de samenleving moord en brand schreeuwt over de kennislacunes die onze vakken afdekken: politiek, democratie, rechtsstaat en maatschappelijke vraagstukken als diversiteit, verzorgingsstaat of veiligheid. Onderzoek toont deze kennislacunes bij Nederlandse leerlingen ook aan, maar de politiek brengt dit niet met elkaar in verband.

We mochten op basis van deze brief in gesprek met Tweede Kamerlid Paul van Meenen. Hij deelde de zorgen en wees op het regeerakkoord. Het belang van burgerschap wordt daarin meerdere malen genoemd. Van onze kant probeerden we duidelijk te maken dat een brede burgerschapsopdracht niet hetzelfde is als kennis en vaardigheden van een schoolvak – sterker: dat die kennis in een dergelijke opdracht dreigt onder te sneeuwen. Een veelgebruikte tegenwerping tegen uitbreiding van vakken is dat het onderwijs overladen is. Dit vinden wij enigszins merkwaardig. Zo zijn er in de onderbouw maar tien kerndoelen Mens en maatschappij verplicht. Als er al overladenheid is, dan komt dat in elk geval niet door de formele inhoudelijke eisen die de overheid aan het voortgezet onderwijs voorlegt. Hoe het ook zij, ons pleidooi aan de Tweede Kamer is: geef, om genoemde kennislacunes aan te pakken, maatschappijleervakken een belangrijkere positie.

Dit gesprek was voor de NVLM aanleiding na te denken over de vraag wat nu de verhouding tussen burgerschap en maatschappijleervakken is. Wat zijn de verschillen en overeenkomsten? Dat was weer aanleiding opnieuw na te denken over waar onze schoolvakken precies over gaan. Binnen het bestuur proberen we een aantal korte en heldere documenten op te stellen die dit duidelijk maken. De documenten worden door een kring van deskundigen rond het bestuur kritisch beoordeeld en op termijn met alle leden besproken.

Vooralsnog kunnen deze conceptdocumenten al een rol spelen. De vakvernieuwing maatschappijleer is van start gegaan. Een selectiecommissie selecteert docenten of andere ingewijden die binnenkort de vakvernieuwingscommissie gaan bemensen. Wij menen dat in deze vakvernieuwing mogelijkheden liggen maatschappijleer sterker in het onderwijs te positioneren. Met betreffende conceptdocumenten zijn we in elk geval in staat de ontwikkelaars enige basis te geven voor de inhoud die tot stand moeten komen.

Een laatste ontwikkeling is ook de moeite waard om te noemen. Een aantal deskundigen op het gebied van burgerschap, onder wie lerarenopleiders maatschappijleer, mogen binnenkort met het ministerie gaan praten over verdere ontwikkeling van burgerschap op het mbo. De concrete samenstelling van de groep en de precieze inhoud van de opdracht laat ik als cliffhanger nog even onbenoemd.

Marcel Mooijman voorzitter NVLM | www.nvml.nl

BART

BALANCEREN

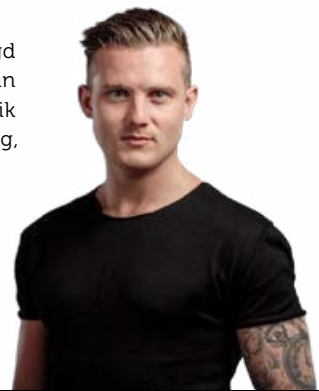
Elke keer is het toch weer een klein beetje spannend. Ik noem het mijn Samuel Paty-les, de les waarin ik het over vrijheid van meningsuiting, humor en satire heb. De les waarin ik samen met de klas onderzoek waar de grens van vrijheid voor hen ligt en waar ik als docent de grens van de vrijheid aangeef zoals de wet die ons voorschrijft. Het onderwerp dat ik hierbij standaard bespreek is Samuel Paty. Opdat nooit vergeten moge worden waarom hij is gestorven. Het recht om te staan voor onze vrijheden en te benadrukken dat deze niet vanzelfsprekend mogen worden geacht.

De reden dat ik deze les spannend vind, is omdat de gesprekken ongemakkelijk kunnen zijn. Voor zowel studenten als voor mij. Helaas hoor ik nog vaak dat wat er gebeurd is 'zijn eigen schuld was' en 'hij wist dat het kwetsend was en je dit dus kon verwachten'. Een nerveus gevoel bekruipt mij dan altijd, want vraag ik er nu met deze les dan ook om? Ik balanceer op een dunne lijn met aan de ene kant de vrijheid van meningsuiting, en het belang van het leren wat dat inhoudt, en aan de andere kant mijn taak een klimaat in de klas scheppen waarin iedereen zich gezien en gehoord voelt.

Maar het staan voor de vrijheid, ook al wordt deze met geweld bedreigd, zie ik als belangrijkste taak.

Wat bij deze les hoort is een intensief gesprek aan de hand van voorbeelden – en dan schroom ik niet om ook daadwerkelijk te laten zien waarom Paty is gestorven, dus ook de cartoon waar het allemaal om draait.

Deze les geef ik morgen, maar vorige week heb ik in de klas al aangekondigd wat zij morgen kunnen verwachten. Ik merk dat ik mij dus toch een klein beetje aan het indekken ben, zodat ik achteraf niet te horen krijg dat ik mensen heb verrast. 'Meneer, als u weet dat het van mijn geloof niet mag, waarom gaat u het dan toch doen?'. Omdat ik net zo heilig in de vrijheid van meningsuiting geloof als jij in jouw God. We mogen het sterk oneens zijn en je hoeft het niet te zien, maar het recht om te zeggen en geloven wat je wilt weegt zwaarder dan het niet bestaande recht om niet te worden gekwetst – ook al respecteer ik jou als mens enorm.

BART VAN DEN HANENBERG | mbo-docent

M&P

MAATSCHAPPIJ & POLITIEK

is een uitgave van ProDemos, Huis voor democratie en rechtsstaat. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

REDACTIE

Ivo Pertjys
hoofd-
redacteur

Bas
Banning

Marian
van den
Berge

Wolter
Blankert

Koen
Dogterom

Linda
Oonk

Koen
Vossen

COLUMNISTEN

Stef van
der Linden

Bart van den
Hanenberg

EINDREDACTIE Menke van Daalen

OPMAAK

Lidewij Spitshuis | lidewij.net

ART DIRECTION

Jenny Kan | jenniness.com

OMSLAGFOTO

Debat over de hersteloperatie kinderopvangtoeslag met Aukje de Vries (VVD, staatssecretaris Toeslagen en Douane) en Pieter Omtzigt
foto: ANP | Hollandse Hoogte | Peter Hilz

DRUK EDG Media

UITGEVER ProDemos

REDACTIESECRETARIAAT

ProDemos, Hofweg 1H
2511 AA Den Haag
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl
www.maatschappijenpolitiek.nl

ABONNEMENTSPRIJZEN M&P

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl

NIEUWE ABONNEMENTEN

Nieuwe abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht.

Meld u aan via www.maatschappijenpolitiek.nl/abonnements.

Abonnees kunnen adreswijzigingen doorgeven door een e-mail te sturen aan m&p@edg.nl.

AUTEURSRECHT

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van de tekst van het leerlingmateriaal, indien dit geschiedt zonder winst oogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden vermeld.

ADVERTENTIES

Zie www.maatschappijenpolitiek.nl.

Of op aanvraag bij de uitgever,
telefoon: 070 757 02 00
e-mail: m&p@prodemos.nl

KOPIJ EN MEDEDELINGEN

Bijdragen naar het redactiesecretariaat.

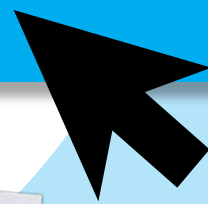
BEZOEK OOK DE

M&P

WEBSITE

Ga naar www.maatschappijenpolitiek.nl
voor artikelen, lestips en oude nummers

**VOOR DOCENTEN DIE WILLEN WETEN WAT ER SPEELT
EN INSPIRATIE WILLEN OPDOEN VOOR HUN LESSEN**